

Ankara Üniversitesi
SBF Dergisi,
Cilt 72, No. 4, 2017, s. 849 - 913

III. CUMHURİYETTE DİN KAMU HİZMETİNİN KALDIRILMASI, LAİKLİK*

Prof. Dr. Onur Karahanoğulları

Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
ORCID: 0000-0002-3400-542X

• • •

Öz

Türkiye Cumhuriyeti’nde laikliğin Fransız laikliğinden örnek alınarak kurulduğu saptaması Kemalist, Atatürkçü, muhafazakar, siyasal İslamcı, liberal, sol liberal hemen her düşünsel ve siyasal çevrede bulunmaktadır. Fransız modelinin örnek olduğu kabulü ile laikliğin kurumsal/örgütsel varoluşu arasında çelişki bulunmaktadır. Fransa’nın örnek alındığını savunanlar, Devlet ile Kilisenin ayrılmış olduğu Fransa’nın laiklik modeline uymayan Diyanet İşleri Başkanlığı karşısında şaşırmakta, bu kurumu bir sapma olarak görmektedir. İmamlara maaş ödeyen bir devlet nasıl laik olabilir sorusu da benzer niteliktedir. Türkiye Cumhuriyeti kurulurken, henüz yirmi yıllık olan Fransız Devlet – Kilise ayrılığı modelinin ya da Devrim sırasındaki kısa ayrılığın örnek alındığı sanısındadırlar. Devrim öncesi laikleşme tarihi bir yana bırakılırsa günümüz Fransız laikliğinin Devrim, Kısa Ayrılık, Konkordato ve Ayrılık aşamalarından geçerek oluşmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundaki laikleştirici önlemler ve laiklik ilkesinin anayasaya girişi incelenirken genellikle 1789 Devriminin örnek olduğu düşünülmektedir. Devrim Laikliği (1789), Konkordato Laikliği (1801-1905) ve Devlet – Kilise Ayrılığı Laikliği (1905’ten günümüze) laikliğin farklı aşamalarıdır. Türk Laikliği, Devrimin ya da 1905’in Ayrılık Laikliğini değil büyük oranda Konkordato (1801) Laikliğini örnek almıştır. 1801 yılında Napolyon ve Papa bir anlaşma imzalamış, Fransa’da bir din işleri bakanlığı kurulmuş, papazlar kamu görevlisi olmuş, kiliselerin ve din bürokrasisinin giderlerini karşılamak üzere bütçeye para konulmuş, devletçe tanınan dinler sistemine geçilmiş ve din bir kamu hizmeti olmuştur. 1905 yılında çıkarılan bir yasa ile Devlet ile Kilise ayrılmış, din kamu hizmeti özelleştirilmiş, din, örgütlü veya bireysel etkinlik niteliğiyle *tapını* kavramıyla ve serbestlik ilkesi çerçevesinde düzenlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti laikliğinin düzenleme biçimi, *Konkordato laikliğine* benzetilebilir, *Diyanet Laikliği* olarak adlandırılabilir. Diyanet Laikliğinin Ayrılık Laikliğine evrilmesinin tartışılabilmesi için Fransız laikliğinin yakından tanınması gerekmektedir.

Anahtar Sözcükler: Laiklik, Laikleşme, Din Kamu Hizmetleri, Diyanet İşleri Başkanlığı, Devlet – Kilise Ayrılığı

Abolition of Religious Public Services at the Third Republic, Laicism

Abstract

The idea that Turkish laicism is founded on the model of French laicism is shared by almost in all kind of intellectual and political circles. However, the institutional and organizational existence of Turkish laicism considerably differs from the French model and this fact leads apparent contradictions. Those who talk about “the French model” in general terms and not clarify the historical phases of that model are surprised by the presence of *Diyanet İşleri Başkanlığı* (Presidency of Religious Affairs), which does not comply with the French laicism model, where the State and Church are separated. The question that a state pays salaries to imams can be called a laic state arises from the same deficient comparison. They suppose that when the Republic of Turkey was founded, the phase of 1905’s Separation of the Churches and the State or the short phase of Revolutionary Separation were taken as an example. The Modern French system of laicism is formed through the phases of Revolutionary Separation Period (1789), Concordat (1801) and Separation

* Makale geliş tarihi:
Makale kabul tarihi:

(1905). All these phases, which were completed when the Republic of Turkey was established, have certainly become an example for the founders of the Republic. It is not the Revolutionary Separation Period or the Separation of 1905, but the example of the Concordat Laicism (1801) that is taken as a model by the founders of Turkish Republic. In 1801, Napoleon and the Pope signed a Concordat; in terms of this contract a minister of religion was assigned, priests became public officials, money was laid on the budget to cover the expenses of the churches and the religious bureaucracy, the system of state-recognized religions was adopted and religion became a public service. In 1905, the State and the Church were separated by a law, called The Separation Law, the religious public services were privatized, and the religion as an organized or individual activity was conceptualized as worship (*le culte*) and regulated by the principle of freedom. Concordat is taken as an example or model in the foundation of the Turkish Republic. Turkish laicism can be called the *Diyanet Laicism*. In order to discuss the possibility of evolution of the Diyanet Laicism to The Separation, we need to study French phases of laicism.

Keywords: Secularism, Secularization, Religious public services, Separation of Church and State, Presidency of Religious Affairs

III. Cumhuriyet'te Din Kamu Hizmetinin Kaldırılması, Laiklik

Giriş

Türkiye’de devlet, bireylerin dinsel gereksinimlerini karşılayacak toplumsal örgütlenmeyi, piyasanın işleyiş kurallarından büyük oranda bağışık kılarak bir kamu hizmeti olarak üstlenmiş durumdadır. Bireylerin dinsel inançlarının gereklerine göre yapacakları etkinlikleri devlet tarafından dıştan düzenlenmekle, yani bu davranışlar kolluk rejimine bağlanmakla yetinilmemiş; devlet dinsel toplumsal gereksinimlerin karşılanabilmesi için gerekli olan hizmet üretiminin büyük bölümünü üstlenmiş ve bireylerin bunlardan yararlanmalarını mübadele rejiminin dışına çıkartmıştır. Türkiye’de Müslümanlar için gereksinimleri karşılayacak hizmet üretiminin büyük bölümü, bireylerin serbest girişiminde ve serbest mübadele alanında değildir. Dini etkinliklerde bulunup bulunmama özgür olmakla birlikte, bu etkinliklerden *toplumsal nitelikte olanlarının* gerektirdiği hizmet üretimi genel olarak devlet tekelindedir; devlet tarafından üretilmekte ve para ödeme koşuluna bağlanmadan yararlanılmak üzere mübadele rejimi dışında topluma sunulmaktadır. Dinsel etkinliklere yönelik kamu hizmeti üretimi, ibadeti aşarak birçok kamu hizmetinin dinselleştirilmesine de yönelmiştir.

Türkiye’de çoğunluk *dini bir kamu hizmeti* olarak örgütlenmiştir. *Devlet dinsel nitelikteki toplumsal gereksinimleri* karşılamak üzere kamu hizmeti üretmektedir. *Din kamu hizmetinin* örgütü Diyanet İşleri Başkanlığı’dır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, en alt birim olarak camilerle, ilçe ve il müftülükleriyle, merkez teşkilatıyla *mülki bürokrasiye* koşut bir *dinsel bürokrasi* örgütlenmesidir. Devletin din teşkilatı (din bürokrasisi), genel idarenin taşra ve başkent teşkilatının eşi olarak örgütlenmiştir. Din bürokrasisiyle örgütlenmiş olan bu din kamu hizmetine, diğer kamu hizmetlerinin sunumunda Diyanet İşleri Başkanlığı ile işbirliği yapılması sonucunda *dinselleştirilmiş kamu hizmetleri* de eklenmeye başlanmıştır.

Din kamu hizmetinin örgütlenmesi olan Diyanet İşleri Başkanlığı, taşra ve merkez örgütlenmesiyle bakanlık benzeridir. Anayasa “genel idare içinde” yer aldığını kurala bağlamış olmakla birlikte yasası Diyanet İşleri Başkanlığının Başbakanlığa bağlı olmasını öngörmektedir. Genel idare, bakanlıklar biçiminde örgütlenir ya da örgütler bakanlıklara bağlanır. Diyanet İşleri Başkanlığı, hizmet birimleri olan camileri, ilçe ve il müftülükleri, merkez ve yurtdışı teşkilatıyla bir *bakanlık gibi örgütlenmiştir*. Başbakanlığa bağlı olması, “bağlı kuruluş” olmanın hiçbir hukuksal ve yönetsel sonucunu taşımamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı, başkanının yönetiminde bir bakanlık gibi çalışmaktadır. Örneğin, tüzelkişiliğe sahip olmayan bir bağlı kuruluş olarak yönetmelik çıkartma yetkisine sahip olmamasına karşın, yalnızca adında “yönetmelik” sözcüğü eksik olan aynı nitelikte kuralkoyucu işlemler çıkararak düzenleme yetkisi kullanmaktadır.

Üretmekte olduğu din kamu hizmeti incelenmeksizin Diyanet İşleri Başkanlığı değerlendirilemez. Diyanet İşleri Başkanlığı, camiler, merkez, il ve ilçe müftülükleriyle, kurslarıyla, diğer idarelerle yaptığı işbirliği programlarıyla bir din kamu hizmeti ve din bürokrasisi olarak ele alınmalıdır. Diyanet İşleri Başkanlığını salt bir “bakanlık” olarak ele almak onun yalnızca başkent teşkilatını görmek ve tüm ülkeye yayılmış olan yönetsel olgunun büyük bölümünü gözden kaçırmak sonucunu doğurur. Bu durumda “Diyanet İşleri Başkanlığı kapatılsın” ya da “Tüm İslam yorumları Diyanet İşleri Başkanlığı içinde örgütlensin” istemlerinin, bilgimizi başkent örgütü ile sınırlamadığımızda, tüm din bürokrasisini kaldırma ya da tüm din bürokrasisini birkaç katına çıkartma sonucu doğuran istemler olduğu görülür. Olgunun tümünü kavramadan siyasal istemler geliştirmek eksik olabilir.

Türkiye Cumhuriyeti, Tanzimat ile başlayan laikleşme sürecinin devrimci aşamasıdır. Laikleştirici kökten değişiklikler laikliğin anayasa hükmü olmasıyla sonuçlanmıştır. Bundan sonra Anayasadaki laiklik ilkesine hiç dokunulmamıştır. Günümüzde de Anayasa’nın 2. maddesine göre “Türkiye Cumhuriyeti, ... lâik ... bir hukuk Devletidir.” Anayasalarda yer alan laiklik ilkesine hiç dokunulmamış olmakla birlikte laikleşmiş kurumlarda yeniden dinselleştirme yaşanmış, dönem dönem bunun hızı ve yoğunluğu artmıştır, artmaktadır.

Devletin laik niteliği ile din kamu hizmetinin varlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı, bir çelişki ya da enazından açıklanması gereken bir özellik olarak durmaktadır.

Laiklik ilkesine yüklenen anlam, laik niteliği anayasa kuralı olan bir devlette din kamu hizmetinin varlığının bir çelişki ya da özgünlük olarak nitelendirilmesi sonucunu doğurabilir. Laiklik ilkesini anlamlandırma yalnızca din kamu hizmetinin (Diyanet İşleri Başkanlığı'nın) varlığını yorumlamak için sonuçlar doğurmamakta, laikleşme ile bağ kurmamıza olanak tanımakta ya da konuyu buraya yabancılaştırmaktadır.

Türkiye'deki laikliğin düzenlenme biçiminin Fransız laikliğini model aldığı konusunda genel bir kabul bulunmaktadır. Laiklik konusunda yapılan hemen her çalışmada Fransız laiklik modeline değinilmektedir. Fransız Devrimi'nin ve Fransız laikliğinin Türkiye için model olduğu görüşü yaygın kabul görmektedir. Bu görüşlere göre örneğin, "Türkiye Cumhuriyeti, 1930'larda geçerli olan laiklik modeline, özellikle Fransız laikleşme modeline uygun biçimde ulus-devletin modern ve laik vatandaş kimliğini oluşturabilmek için dinsel mensubiyet ve kimlikler ile ilgili çeşitlenmeleri kamusal alandan dışlamış, özel alana itmiştir" (Akşit, 2005: 77). Cumhuriyet laikliğinin Fransız deneyiminden ya da modelinden alınmış olduğu tezi çok sayıda klasik ya da yeni kaynakta bulunmaktadır (Davison, 2002: 291; Aksoy, 2005: 224). Kimilerine göre de "laikliği bir devlet ideolojisi olarak benimseme fikri" Fransa'dan "ödünc" alınmıştır (Gülalp, 2009: 689). Genel olarak Fransa'dan değil, Fransız Devrimi'nden örnek alındığı saptaması da bulunmaktadır. Buna göre, "Atatürk Fransız Devrimi'ne büyük önem vermiş ve onun din-devlet ilişkisini model almış" denilmekte ve "Fransız laikliği ile Türk laikliği arasındaki benzerlikler ve paralellikler" sıralanmaktadır (Aydın, 2015: 254).

Türkiye Cumhuriyeti'nde laikliğin Fransız laikliğinden örnek alınarak kurulduğu saptaması Kemalist, Atatürkçü, muhafazakar, siyasal İslamcı, liberal, sol liberal hemen her düşünsel ve siyasal çevrede bulunmaktadır. Bu saptamaya, siyasal konumuna göre, Cumhuriyetçilerde Türkiye'de din kamu hizmeti nedeniyle ortaya çıkan özgünlüğü açıklama denemesi ya da Liberallerde ve Cumhuriyet karşıtlarında Fransız laikliğinin ne denli otoriter olduğu eleştirisi eşlik eder. İkinciler Fransız laikliğini "radikal ve Jakoben laiklik" olarak nitelendirirler (Akşit, 2005: 70) (Bu görüşler ve eleştirisi için bkz. Gülsunar, 2015: 236 vd.). Bu görüşün kaba bir anlatımına göre "Dünya'da onca demokratik ve liberal laiklik yaklaşımları var iken Türkiye bu uygulamaların en kısıtlayıcı ve sorunlu olanını, Fransız *Laïcitesini* kendisine model seçmiştir" (Şan, 2012: 22).

Türk Devriminin Fransız laikliğini örnek aldığı doğrudur. Bununla birlikte Türk laikliğinin Fransız modeline göre kurulduğunu savunanlar, o

dönemde henüz yirmi yıllık olan Fransız Devlet – Kilise ayrılığı modelinin ya da Devrim sırasındaki kısa ayrılığın örnek alındığı sanısındadırlar. Devrim öncesi tarihi bir yana bırakılırsa günümüz Fransız laikliğinin Devrim, Kısa Ayrılık, Konkordato ve Ayrılık aşamalarından geçerek oluştuğunu söyleyebiliriz. Türkiye Cumhuriyeti kurulurken tamamlanmış olan tüm bu aşamalar elbette Cumhuriyet kurucuları için örnek olmuştur. Fransız laikliğinin tüm bu aşamalarının bilinmesi, Türkiye'deki laikleşmeyi, laikliğin düzenleme biçimini ve gelişme yönelimini anlamak için veri sunacaktır.

Türkiye'deki laikliğin Fransız modelini örnek aldığı kabulü ile laikliğin kurumsal/örgütsel yapısı arasında çelişki oluşmaktadır. Türkiye'nin Fransız modelini örnek aldığı genel biçimde belirtmekle yetinenler, Devlet ile Kilisenin ayrılmış olduğu Fransa'nın laiklik modeline uymayan Diyanet İşleri Başkanlığı karşısında şaşkınmakta, bu kurumu bir sapma olarak görmektedir. İmamlara maaş ödeyen bir devlet nasıl laik olabilir sorusu da benzer niteliktedir (Bu şaşkınlığı aktaran: Davison, 2002: 293).¹

Türkiye'deki laikliğin düzenleme biçimi ile Fransız sistemi arasında Fransız *laikleşmesi* ile *laiklik* arasındaki bağlantının, laikliğin kurumsallaşmasının geçirdiği aşamaların ayırıcılığına varılarak değerlendirme yapılmalıdır. Oysa, aşamalar görülmeden ya da bunlara yeterince önem verilmeden, Fransız Devriminin laikliği ile günümüz Fransa'sının karması bir bilgi sunulmaktadır. Devrim Laikliği (1789), Konkordato Laikliği (1801-1905) ve Devlet – Kilise Ayrılığı Laikliği (1905'ten günümüze) laikliğin farklı aşamaları, düzenleme biçimleridir.

Türk Laikliği, Fransız Ayrılık Laikliği (1905) değil, büyük oranda Fransızların Konkordato (1801) Laikliğidir. 1801 yılında Napolyon ve Papa bir anlaşma imzalamış, Fransa'da bir din işleri bakanlığı kurulmuş, papazlar kamu görevlisi olmuş, kiliselerin ve din bürokrasisinin giderlerini karşılamak üzere bütçeye para konulmuş, devletçe tanınan dinler sistemine geçilmiş ve din bir kamu hizmeti olmuştur. 1905 yılında ise çıkarılan bir yasa ile Devlet ile Kilise ayrılmış, din kamu hizmeti özelleştirilmiş, din, örgütlü veya bireysel etkinlik niteliğiyle *tapını* kavramıyla ve serbestlik ilkesi çerçevesinde düzenlenmiştir.

Fransız laikliğine, laikleşme tarihinde düzenleme biçimlerinin geçirdiği aşamalar gözönüne alınmadan atıf yapılması ya da bunlardan habersiz olarak

¹ Davison, laiklik savına karşın Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bulunmasının ya da imamlara maaş ödenmesinin yarattığı şaşkınlığın kavramların karıştırılmasından kaynaklandığını ileri sürmekte, sekülerizm, laisizm ve laiklik kavramlarının yerli yerinde kullanılmasıyla bu çelişkinin çözüleceğini düşünmektedir. Davison (2002: 293 vd.)'a göre, dinin devletin denetimine alındığı bir laisizm benimsenmiştir.

genel bir Fransız laikliğinden söz edilmesi karışıklıklara, değerlendirme güçlüklerine yol açmaktadır. Cumhuriyetin 10. Yılında, Maarif Vekaleti tarafından bastırılan *Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine, Nasıldı Nasıl Oldu?* adlı kitapçıkta Cumhuriyet laikliği nitelendirilirken Fransa laikliğine göndermede bulunulmuştur. Buna göre,

“Cumhuriyet Türkiye’sinin cemiyeti lâik bir cemiyettir. Fakat bu lâiklik sadece (abç.) din ve dünya işleri arasında Fransada olduğu gibi, bir mütareke manasını ifade etmez. Yani passif bir lâiklik değildir. Türk lâikliği hayatın, yani milletin menfaatlerini ve dirliğini her şeye hâkim kılan aktif bir telâkkisidir” (s. 39).

Bu satırlar yazıldığı zaman Fransa’da 1905 Devlet – Kilise Ayrılığı kabul edileli yirmi sekiz yıl geçmişti. Devlet ile din örgütlenmesi arasında bir mütareke, karşılıklı anlaşma değil ayrılık gerçekleştirilmişti. Fransa’da devlet ile dinsel örgütlenme arasında mütareke, konkordato ise 1801 yılında yapılmıştı. Katolik Kilisesinin Fransız Cumhuriyeti içindeki örgütlenmesi yüzyıl boyunca bu anlaşma ile düzenlendi.

Resmi kitapçıktaki bu saptama Türk laikliğinin niteliğini tartışan Bülent Tanör tarafından da kullanılmıştır (Tanör, 2002: 283). Tanör, bu saptamayı Kemalist Cumhuriyetin “din karşısındaki tutumu uzlaştırmacı değil, devrimci Fransa benzeri çatışmacı oldu” görüşünü desteklemek için aktarmakta; “mütareke” sözcüğünü de uzlaşma olarak karşılamaktadır. Tanör, “mütarekeci” sözcüğünü hatalı olarak “uzlaştırmacı” olarak karşılamakta, bu hatanın sonucunda Fransız tarihine ilişkin bilgileri ile ortaya çıkan çelişkiyi de dipnotta tartışmaktadır: “Bu alıntıdan, Fransa’nın çatışmacı mı, yoksa ‘mütarekeci’ mi sayıldığı net olarak anlaşılmamaktadır. ‘Mütarekeci’ sayılmışsa, 1905 sonrası Fransa kastedilmiş de olabilir. Yok eğer bütün Fransa, devrimci dönem dahil uzlaştırmacı olarak görülmüşse, bu Türk Jakobenlerinin daha da radikal oldukları anlamına gelir” (Tanör, 2002: 283).

Tanör’ün, “mütarekeci” sözcüğünü uzlaştırmacı olarak karşılamasından doğan çelişkiye, Kemalizm ile Jakobenizm ilişkisini inceleyen bir çalışmada açıklama önerilmektedir: “... Burada Kemalistlerin ‘mütarekeci’ olarak tanımladıkları laiklik anlayışının, 1905’ten önceki çatışmacı modelden çok 1905’ten sonra uygulanan uzlaştırmacı model olduğu bizce açıktır. Zira 1933’te yazılan bu metinde, Kemalistlerin 1905 öncesini kastettiklerine dair bir belirti yoktur. ... Kemalistlerin 1905 sonrası laiklik anlayışını ‘mütarekeci’ bulmuş olmaları, ... onların radikal bir anlayış benimsediklerini ve ... Fransız devrimcilerine benzediklerine dair güçlü bir delil olarak gösterilebilir” (Gülsunar, 2015: 254).

Bu saptamalar Fransız laikleşme tarihine ilişkin hatalı bilgilere dayanmaktadır. 1801 – 1905 Arası Devlet ile Kilise arasında bir Konkordato,

mütareke vardır. Bu dönemin sonlarına doğru, III. Cumhuriyet'in kuruluşunda, laikleştirici reformlar Kilise ve tarikatlarla çatışılmasına yol açmıştır. 1905 Devlet – Kilise ayrılığının kabul edilmesi bu çatışmanın doruk noktasına varışdır ve özellikle Kilise mallarının sayımı konusunda, büyük toplumsal çatışmalara dönüşmemiş olsa da güçlü tepkiler doğmuştur. 1905, uzlaşmacı bir dönem değildir, Papalığın tepkisi nedeniyle bütün ilişkiler kesilmiş, 1905 Yasası'nın öngördüğü ibadetler için kiliseleri kullanacak derneklerin kuruluşuna Papalık izin vermemiş, ilişkiler ancak 1920'lerde düzelebilmıştır. 1905 kesinlikle bir uzlaşma değildir.

Cumhuriyet'in 10. Yılında çıkarılmış bu resmi yayındaki sözkonusu kısa saptamada, dünya işleri ile din işleri arasında bir mütareke yapıldığı ancak Cumhuriyet laikliğinin yalnızca bununla sınırlı olmadığı belirtilmektedir (“... bu lâiklik sadece ... bir mütareke manasını ifade etmez”). Bu saptamayı, Fransız laikleşmesinin evrelerini akılda tutarak değerlendirirsek Cumhuriyet laikliği Fransız Konkordato (1801) laikliğini esas almış olsa da onun Devrim (1789) laikliğindeki kimi uygulama ve düşüncelerle tamamlanmış biçimi olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye Cumhuriyeti laikliği, Konkordato ile 1789 Devrim laikliğinin karışımı bir düzenleme biçimidir. Devlet, çok sayıda laikleştirici kurumsal, eğitsel ve ideolojik düzenleme yaparken örgütlü dinle ilişkisini de bir tür mütareke ile düzenlemiş dini kamu hizmeti olarak örgütlemiştir.

Aşağıda ele alacağımız, büyük bölümü III. Cumhuriyet Dönemi'nde yaşanmış olan, dinin bir kamu hizmeti olarak örgütlendiği Konkordato dönemi incelendiğinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda örnek alınan ve günümüzde de sürdürülen Fransız laiklik modelinin Devlet – Kilise Ayrılığı modeli olmayıp laikleştirici reformlarla desteklenen Konkordato laikliği olduğu görülecektir. Fransa'da III. Cumhuriyet'te laikleştirici düzenlemeler yapılmış ve Cumhuriyetin olgunlaşmasıyla ayrılık gerçekleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin laikliği, tamamlanmamış bir laikliktir.²

2 Daver ve Fırlı, “yarı laik” nitelemesini kullanmaktadır: “Devlet, inkılâpların icap ettirdiği fevkalade bir kamu düzeni tedbiri olarak din işlerini bir kamu hizmeti saymakta devam etmiştir. Yani devlet sistemimiz, bu hali ile, tam lâik değil, yarı laik bir mahiyet arz etmektedir.” (Fırlı, 2001: 104; Fırlı, 2016: 150). Daver ise “yarı laik Devlet sistemi” ve “tam laik devlet sistemi” kavramlarını kullanmaktadır (Daver, 1955: 89).

1. Temel Kavramlar: Din, Tapını, Laiklik ve Laikleşme

1.1. Fransız Hukukunda Din (*la religion*) ve Tapını (*le culte*) Ayrımı

1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, vicdan özgürlüğünü (*la liberté de conscience*) tanıır. Din, vicdani kanılardan biri olarak korunmuştur. Bildirinin 10. maddesine göre “Açıklanması kanunca kurulan kamu düzenini bozmadıkça, hiç kimse, dini nitelik de taşısa, düşünce ve kanılarından dolayı tedirgin edilmemelidir” (Çeviri: Tanilli, 1976: 453). Başlı başına din özgürlüğü kavramı bulunmamakta, din özgürlüğü vicdan (kanı) özgürlüğünün özel bir görünümü olarak var olmaktadır. Dinsel kanı, bireysel ya da toplumsal etkinlik niteliği kazandığı ortanda *tapını* özgürlüğü olarak kavramsallaştırılıp düzenlenmektedir.

Fransız laikliğinin temel ilkesi dini inancı da içeren vicdan özgürlüğü ile Devlet - Kilise ayrılığıdır. Fransız laikliği yalnızca 1789 Fransız Devrimi ile oluşmamıştır. Dinin bir kamu hizmeti olarak devletçe örgütlendiği 1801 Konkordato dönemi yüzyıl sürmüş ve 1905 Devlet Kilise Ayrılığı ile sonuçlanmıştır. 1905 Ayrılığı bir yasa ile kurala bağlanmıştır. 1905 Ayrılık Yasası, Fransız laikliğinin günümüzdeki rejimini düzenlemeyi sürdürmektedir.³ Öğreti bu yasanın “yasa üstü” ve hatta anayasal değerde olduğu konusunda görüş birliği içindedir.⁴ Devlet-Kilise ilişkisinin hukuki rejimini yürürlükte olan 1958 Anayasası değil 1905 Yasası düzenlemektedir.

1905 Devlet – Kilise Ayrılık Yasası, devletin din karşısında yansızlığını kurmuştur. Fransa’da hiçbir din resmi veya yasal olarak tanınmış nitelikte değildir. Hiçbir dinin kamu hukukunda özel bir statüsü bulunmamaktadır. Din, özel ilişkiler alanının ve özel hukukun konusudur (Basdevant-Gaudemet, 1998:

3 1905 Devlet – Kilise Ayrılığı Yasası, Fransız siyasal ve toplumsal sisteminin temel uzlaşısı olarak kabul edilmektedir. Üzerinde oynanamayacak denli değerli ve gerekli uyumu sağlayacak esneklikte bir toplumsal barış aracı olarak nitelendirilmektedir. Cumhurbaşkanı Chirac, “Cumhuriyetçi Sözleşmenin kalbinde yer alan temel sütun” benzetmesini yapmıştır. Katolik Kilisesi de 1905 Yasası’nı bu denli idealize etmese de devlet ile dinler arasında tatmin edici bir uzlaşısı olarak kabul etmektedir. Laik kamp ise 1905 Yasanın getirdiklerinin tam olarak uygulanamadığını ya da bunlarda tavizler verildiğini, ilkenin tehdit altında olduğunu savunmaktadır (Sorrel, 2006: 275).

4 Katolik milletvekillerinin bir bölümü “belirsiz nitelikteki bu kavrama dayanılarak dine karşı bastırma girişimlerinde bulunulabilir” gerekçesiyle bu öneriye karşı çıkmışlardır (Basdevant- Gaudemet, 1998: 340).

342). Fransa'daki devlet-tapını ilişkisini düzenleyen sistem **laiklik-ayrılık** (*laïcité-séparation*) ya da **laiklik-yansızlık** (*laïcité-neutralité*) olarak nitelendirilebilir (Basdevant-Gaudemet, 1998: 337).

Laiklik günümüzdeki biçimini 1801 din kamu hizmeti rejiminden geçip 1905 Devlet - Kilise ayrılığı rejimine vararak almıştır. Laikliğin anayasada düzenlenmesi bundan çok sonradır. Laiklik, 1946 Anayasası'na Fransız Komünist Partisi'nin önerisi ile girmiştir (m.1: "Fransa laik bir Cumhuriyettir") (Sorrel, 2006: 270). Madde gerekçesinde "devletin laikliği, Devlet ile Kilise ayrılığıyla ve devletin hiçbir tapınıyı tanımaması ve korumamasıyla ortaya çıkar" denilmektedir (*Exposé sur la laïcité*, 2009: 2). Günümüzde laiklik ilkesi 1958 Anayasası'nın 1. maddesinde yer almaktadır. Maddede laiklik ilkesine ek olarak devletin tüm inançlara saygı duyacağı da açıkça kurala bağlanmıştır:

"Fransa bölünmez, laik, demokratik ve sosyal bir Cumhuriyettir. Köken, ırk ya da din ayrımı gözetmeksizin tüm yurttaşların yasa önünde eşitliğini sağlar. Tüm inançlara saygı duyar. (*La France est une République indivisible, laïque, démocratique et sociale. Elle assure l'égalité devant la loi de tous les citoyens sans distinction d'origine, de race ou de religion. Elle respecte toutes les croyances.*)"

Din kavramı, 1958 Anayasası'nda ancak eşitsizlik (ayrımcılık) ölçütü olamayacağını belirtmek üzere yer almaktadır. Bir özgürlük olarak din doğrudan doğruya düzenlenmemiştir. Din özgürlüğü vicdan özgürlüğünden çıkar (Rolland, 2005: 7).

1905 Ayrılık Yasası ve bununla bağlantılı düzenlemelerde din (*la religion*) değil tapını (*le culte*) kavramı kullanılmıştır.

Din özel nitelikli bir inançken, tapını bu inancın bireyin özel alanından çıkıp toplumsallaştığı durumdaki niteliğidir. Kişiler dini etkinliklerini toplumsal ilişki içinde, kamu alanında ya da topluca gerçekleştirmedikleri sürece, yani dini etkinlikler bireylerin özel yaşamlarının konusu olduğu oranda devletin düzenleme ve üstlenme alanının dışında kalır. Bununla birlikte dinin gereği olduğu düşünülen etkinlikler toplumsal ilişki içinde gerçekleştirildiği oranda din, kişisel inanç olmasının yanısıra toplumsal etkinlik özelliği kazanır.

Bu özelliği anlatmak üzere Fransız hukuk sisteminde *din* (*la religion*) ile *tapını* (*le culte*) ayrımı yapılmaktadır. Dinin bireysel inanç olmanın ötesinde dışa taşan toplum varoluşu, tapını olarak adlandırılmaktadır. Devlet, dini ancak bir tapını olması yönüyle düzenlemektedir. Bireysel inanç olarak din, devlet ve hukukla ilgili değildir. Din – tapını ayrımı, *dini inanç* için devlet karşısında mutlak bir özgürlük alanı oluşturmaktadır.

Bu ayrımı karşılamak üzere *din* ve *ibadet* terimleri de düşünülebilir. Bununla birlikte, ibadetin, *la prière*, *la cérémonie*, ... vb. kavramlarının karşılığı olarak kullanılması daha doğrudur. Tapını, ibadeti de içeren örneğin

kilise örgütlenmesi, buralarda eğitim verilmesi, dini yardımlaşma vb. etkinlikleri de kapsayan dinin tüm bireysellikten çıkan durumlarını anlatmak üzere kullanılmaktadır.

Bireysel inancı aşan bir toplumsallaşma biçimi olduğu ve bireysel ve toplu gerçekleştirilen etkinliklerden, ibadetlerden ayrılamadığı oranda devletin kural koyması ve örgütlenmiş şiddet tekeli kullanması dini inanca değil tapınıya yöneliktir.

Kişinin dini inancına göre toplumsal ilişkilerini düzenlemesi, girdiği toplumsal ilişkinin taraflarını, kendi dini inancının gereklerine göre davranmaya yönlendirecektir. Bu yönlendirme, onlardan kendi dini inancının gereklerine karışmama, inancın gereklerine göre davranışlarını düzenleme, bu davranışlara katlanma ve bu yönde zorlama biçiminde olabilir. Bu durumda devletin, inançların toplumsal değerlerini karşılaştırma, çatıştırma ya da uzlaştırması değil, kişinin inançlarına göre davranabilmesinin ve tapınabilmesinin toplumsal kurallarının belirlenmesi gereklidir. Her mümin yalnızca kendi dininin mutlak hakikate sahip olduğuna kolayca inanabilir, sonra da kendi inançlarını başkalarına dayatmaya çalışabilir; bunu da gerçek bir dini ödev olarak görebilir (Duguit, 1923: 263). Toplumsallaşan ve kamusallaşan dini etkinliklerin, bireysel özgürlükleri ihlal etmemesi için devletçe düzenlenmesi gerekir. Örneğin ibadet özgürlüğü, başkalarının bedensel, düşünsel ve dinsel özgürlükleri ile sınırlıdır (Duguit, 1923: 263). Dinin, devlet düzenlemesinin konusu olmasının tek nedeni bu da değildir. Her zaman ve her yerde devletler, dini bağlaşıklık ya da düşman bir güç olarak görmüşler ve hükmetme aracı olarak kullanabildikleri din ve dini akımlar için ayrıcalıklar tanımışlar, denetim altında tutamadıkları ve etkilerinden kuşkulandıkları dini ise bastırmaya çalışmışlardır (Duguit, 1923: 263).

Dinin bir özgürlük olarak ayrıca düzenlenmesine gerek yoktur. Din özgürlüğü vicdan özgürlüğünün özel bir görünümüdür. Vicdan özgürlüğü, kişinin, içsel olarak, dilediği dine inanması veya hiçbir dine inanmamasıdır. Dışa taşmadığı sürece düşünce özgürlüğünde olduğu gibi bu özgürlük de yasanın (devlet karışmasının) konusu değildir. Dini inançlar, ancak sözlü veya yazılı olarak topluma anlatıldığında ya da ibadet gerekleri olarak bireysel/özel alan dışında etkinlikte bulunulduğunda devletin düzenlemesinin konusu olabilir (Duguit, 1923: 261).⁵

Din, inanç özgürlüğü kapsamında yer almakla birlikte felsefi seçimlerden, vicdani kanaatlerden, diğer inançlardan ayrılmaktadır. Bu konuda Duguit'nin 20. yüzyılın başında geliştirdiği tanım Fransız hukukunda belirleyici olmuş ve

5 Duguit, konuyu ele aldığı bölümde, din özgürlüğü (*la liberté religieuse*) başlığını kullanmaktadır.

günümüzde de kullanılmaktadır. Duguit (1923: 261)'nin tanımına göre “din, bir yandan metafizik nitelikte önermelere inanmayı ve öte yandan da bu inanışlara uygun, insanın doğaüstü olan ile iletişimini varsayan belli tapınları yerine getirmeyi içerir. Dinin iki ögesi vardır. Birincisi az çok basit nitelikte dogmalar ve ikincisi sonsuz derecede çeşitli tapını ve tören biçimleri”.

Tüm dinlerde bir tapını ve tören vardır. Bu nedenle din özgürlüğü ibadet özgürlüğünü de içerir (Duguit, 1923: 262). Bu bağlamda tapını özgürlüğünü *özel tapını özgürlüğü (liberté du culte privé)* ve *kamuya açık tapını özgürlüğü (liberté du culte public)* biçiminde ayırmak da olanaklıdır (*Manuel des Cultes*, 1911: 29).⁶ Vicdan özgürlüğünün sonucu olarak herkes inancını davranışlarla ortaya koyma özgürlüğüne sahiptir. Özel tapını özgürlüğü, bireysel olarak gerçekleştirildiği gibi toplu olarak da gerçekleştirilebilir (*le culte collectif privé*). Toplu da olsa özel tapını özgürlüğü ilke olarak kolluk rejimine bağlı değildir, izin alınması ya da bildirimde bulunulması gerekmez. Toplu bir tapını etkinliğinin özel etkinlik sayılabilmesi için kamuya ait bir binada ya da ileride ele alacağımız tapını derneklerine ait binalarda gerçekleştirilmiyor olması gerekir. Bunun yanı sıra yargı kararlarıyla belirlenmiş olan başka koşulları da bulunmaktadır. Toplu bir tapını etkinliğinin özel sayılabilmesi için bireysel ve kişisel çağrı ile gerçekleştirilmesi, toplantıyı örgütleyenler ile katılımcılar arasında önceden bir birliktelik bulunması ve toplantı yerine ancak adına davet düzenlenmiş kişilerin girebilmesi gerekir. Bu nitelikleri taşıyan bir tapını etkinliğinin özel nitelikte olduğu kabul edilebilir ve kamu düzenine yönelik bir tehdit içermediği sürece kolluk düzenlemesine konu edilemez. *Kamuya açık tapını özgürlüğü (liberté du culte public)* kapsamındaki etkinlikler ise aşağıda ele alacağımız üzere olarak 1905 Devlet - Kilise Ayrılığı Yasası düzenlenmiştir.

1.2. Laiklik (*laïcité*) ve Laikleşme (*laïcisation, sécularisation*)

Laik sözcüğünün kökeni ve tarih içinde yüklendiği anlamlar, toplumsal kurum olarak laikliğin anlaşılmasına yardım edebilir. Bunun dışında sözcük kökeninden, laikliğin günümüz anlamının çıkarılması ve özellikle kökenden tanım üretip bu tanımdan basit çıkarımlarla, devlet laik olmaz, İslam dinine inananların çoğunluk olduğu toplumlar laik olmaz vb, siyasal sonuçlar üretmek hatalıdır. Sözcüklerin kökenleri ile toplumsal kurumların gelişmeleri aynı şey değildir.

Sözcüğün Türkçe karşılığı, Fransızca *laïc* sözcüğünün okunuşundan “laik” olarak benimsenmiştir. *Laïc* sözcüğünün kökeni Yunanca yazılmış İncil

6 Dinsel siyasal çizgide bir yayın.

metinlerine dayanır (Coq, 2003: 15). Bu metinlerde kullanılan *laos* sözcüğü halk anlamına gelir; din adamları ile diğer Yahudileri ayırır. Kilise örgütlenmesinin içinde ise *laicus*, *lai* ve *laïque* sözcükleri din adamları (ruhban) dışında kalan, kiliseye bağlı olmayan tüm kişi ve kurumları anlatır.

Sözcüğün Fransız Devriminde edindiği siyasal içerik de din adamlarını diğerlerinden ayıran bu anlamına dayanır. Devrimde toplumsal kurumları, din adamlarının ve Kilisenin egemenliğinden kurtarma düşüncesini anlatmak için *laïc* sözcüğü kullanılmıştır. *Laïcité* sözcüğü ise ilk kez 11 Kasım 1871 tarihli *La Patrie* Gazetesi'nde kullanılmıştır. Gazetede “Laik eğitim konusundaki önerge Belediye Meclisinde oylanmış ve reddedilmiştir.” biçiminde bir haber yer almaktadır. Devrimin din adamları sınıfına (ruhban) karşı savaşı nedeniyle laiklik *ruhban karşıtlığıyla* (*anticléricalisme*) da birlikte anılmaktadır (Coq, 2003: 15).

Laïcisme terimi ile *laïcité* eşanlamli terimler değildir (Autin, 1930: 1). Sözcüklerin kökenleri ve ilk kez kullanıldığı tarihler bir yana, bir felsefi/siyasi akım olarak laisizm, laikliğe göre daha yenidir. *Laïcisme* Fransız Devriminden doğmuş ve özellikle Katolikliğe karşı kullanılmıştır (Autin, 1930: 2). *Laïcité*'nin tarihi ise çok daha eskidir. Herhangi bir siyasal çizgiye doğrudan doğruya atfedilemez. “-isme” soneki, bir öğretiyi, felsefi akımı anlatmaktadır. *Laïcité* terimindeki son ek “-té” ise nitelik anlatmaktadır, laik olma özelliği anlamı taşır (Autin, 1930: 8). *Laïcisme* terimi Hristiyanlık karşıtı, din karşıtı bir felsefi akımı anlatmaktadır (Coq, 2003: 15). Laiklik, laisizm ile aynı anlama gelmez. Laiklik bir felsefi akım olmadığı gibi din karşıtlığı da değildir (Coq, 2003: 19). Bununla birlikte özellikle tanrıbilimle ilgilenen kesimler ve siyasal dinci çevreler laisizm terimini, inanç karşıtı gibi kötüleyici bir anlam yükleyerek kullanırlar (Coq, 2003: 19). Türkiye’de de bu çevrelerin benzerleri ve Cumhuriyet’in laiklik anlayışını eleştiren sol liberal çevre *laïcisme* terimini kötüleyici bir anlam içerecek biçimde *laikçilik* olarak çevirmektedir. Bir akımı anlatmak üzere “-çilik” eki kullanılır bununla birlikte kökü, öğretiyi taşıyacak biçimde belirlemek gerekir. *Laïcisme*, kurumlara laik bir nitelik kazandırmak isteyen öğretiyi anlamına gelir (Saraç, 1990: 808). Bu nedenle “-çilik” eki, “laikleştirme” türemesinden sonraya eklenebilir. “Laikleştirmecilik, laiklikten farklı olarak Fransız Devrimi sonrası gelişen ve dinin toplumsal yaşamdan dışlanması gerektiğini savunan bir öğretilidir.” biçiminde bir cümle kurulabilir. *Laik*, *laiklik*, *laikleşme*, *laikleştirme*, *laikleştirmeci* ve *laikleştirmecilik* terimleri din – devlet – toplum ilişkilerini incelerken kullanılabilecek kavramlardır.

Laikleşme (~ Sekülerleşme)

Kurumsal yapısı temel olarak 1905 Devlet-Kilise Ayrılığına ve laik okul sistemine dayanmakla birlikte günümüz Fransız laikliği daha geniş bir tarihsel gelişime ve anlama sahiptir.

Laikleşme (*laïcisation*), kutsallara dayandığı ve tanrıların toplumsal düzenin temeli olduğu aşamalardan geçerek toplumun dinden özerkleştiği uzun bir süreci anlatır; toplumsal olanın kutsallıktan sıyrılmasıdır (Coq, 2003: 20). Dinin toplum ve iktidar üzerindeki güçlü etkisini yitirmesini anlatan sekülerleşme (*sécularisation*) ile laikleşme (*laïcisation*) eşanlamlıdır.⁷ Laiklik ise bir toplumsal yaşamın kurgusu, bir ilke ve bir kurumsallaşmadır (Coq, 2003: 20).

Toplumun temelini din olduğu düşüncesinin terk edildiği uzun tarihsel süreci anlatmak üzere kullanılan sekülerleşme veya laikleşme *laïcisation*, köklü ve nesnel bir toplumsal görüngüyü anlatır. Öte yandan *sécularisation* sözcüğü laiklik ile yaklaşık anlamlı olarak da kullanılmıştır (Coq, 2003: 19). Laik eğitimin kurucuları Ferry ve Buisson, *laïcité* ve *sécularisation* sözcüklerini birbirini yerine kullanmışlardır. 1905 Ayrılık yasası, Fransız laikliğinin temel aracı, temel direğidir. Bir diğer temel direk ise laik eğitimidir. Ayrıca bütün bunlar laikleşmiş bir toplumsal yapı içinde var olur. Buna göre, laiklik, dar anlamıyla devlet ile kilise arasındaki ilişkide Fransız Devrimden başlayarak yaşanan ayrılığı anlatırken daha geniş anlamıyla dinin toplumsal ve siyasal kurumlar üzerindeki egemenliğini yitirmesini anlatmak üzere kullanılmaktadır (*Exposé sur la laïcité*, 2009).

Frankların ilk Kralı Clovis'in (481-511), vaftiz edilip Hristiyanlığa geçtiği tarihten Fransız Devrimine kadar, on üç asır, Fransa bir din devleti olmuştur. Katoliklik kralın ve devletin dinidir. Din adamları krallıktaki temel sınıftır. Dinin örgütlenmesi, yoksullara ve hastalara yardım onların sorumluluğundadır. Dini dogmanın sahibi olan din adamları sınıfı, eğitimde de tekel sahibidir, kitaplar, okullar ve üniversiteler onların denetimindedir (Scot, 2007: §10). Fransa, Papalığın devlet ve ulus üzerindeki egemenliğini reddeden

7 Berkes, Osmanlı Halife Padişahlığının din-devlet rejiminden çağdaşlaşmaya doğru giden sürecin aşamalarını (Berkes, 1973: 25) incelediği *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı yapıtının giriş bölümünde Osmanlı devletindeki yenileşme çabalarının din ve devlet işlerini ayırma yani laikleşme bağlamında geliştiğini saptamakta ve bunu da *çağdaşlaşma* olarak adlandırmaktadır. Berkes'in kitabı Türkçe'de 1973 yılında "Türkiye'de Çağdaşlaşma" adıyla yayımlanmış olmakla birlikte kitabın 1964 tarihli ilk basımı İngilizcedir ve *The Development of Secularism in Turkey* adını taşımaktadır. Berkes, *secularism* teriminin karşılığı olarak *çağdaşlaşma* sözcüğünü kullanmaktadır: "... sorun sadece din-devlet ayrımı davası olmaktan daha geniş bir davadır ki buna en uygun terim olarak *çağdaşlaşma* terimini daha yerinde buluyoruz. Batı'nın bir kesiminde Fransızcadan gelen *laïcisme*'e eş olarak kullanılıp ve Türkçeye girmemiş olan ... *secularism* sözcüğü bu *çağdaşlaşma* sözcüğüne hem anlam hem köken açısından daha yakındır, hatta onun tam karşılığıdır" (Berkes, 1973: 16).

ilk ülke olmuştur (Scot, 2007: §11). Din adamlarının vergilendirilmesi konusunda Philippe le Bel (Güzel Filip) ile Papa VIII. Boniface'ın 1290 – 1303 arasında yaşadığı çatışma sonucunda kral üstün gelmiştir. 1682 yılında da XIV. Louis, Fransız Din Adamları Konseyi'ne kabul ettirdiği 11 madde ile “papa Tanrıdan ancak dinsel iktidar alır” ve “krallar ve prensler dünyevi işlerde kilisenin otoritesine bağlı değildir” ilkelerini getirmiştir. Devlet ile Kilisenin ilişkisi imzalanan Konkordalar (sözleşmeler) ile düzenlenmiştir. Katolikliğin Fransa'ya özgü bu örgütlenişi *Gallikanizm* olarak adlandırılmaktadır. Fransa aynı zamanda dinsel hoşgörüyü kabul eden ilk Avrupa ülkesi olmuştur. Avrupa'da “teba, Kralın dinindendir (*cujus regio, ejus religio*)” kuralının geçerli olduğu bir dönemde, kırk yıl süren din savaşlarına son vermek için IV. Henry, 1598 yılında Nantes Fermanı ile Protestanlara hoşgörü ihsan etmiştir. Nantes Fermanı, bir ihsandır ve 1685 yılında XIV. Louis tarafından kaldırılmıştır (Scot, 2007: §12).

Ortaçağ toplumu kesin biçimde, papazlar/ruhban (*les clerics*) ve papaz olmayanlar (*les laïques*) olarak ikiye ayrılmıştır (Autin, 1930: 10). Bu bölünmeye karşın Ortaçağda toplum bir bütün olarak dine dayanmıştır. Bu dönemde laik düşünce uyanmaya başlamış olsa da Ortaçağ toplumu Kilise modeline göre örgütlenmiş, onun öğretilerine ve papaz sınıfının/ruhbanın (*le clergé*) otoritesine bağlı bir toplumdur (Autin, 1930: 12). Kilise örgütlenmesinin, feodalite ve daha sonra mutlakiyetle bağdaşıklığına karşın Hristiyan öğretisinde Tanrı ile kent, Kilise ile kent ayrımı da bulunmaktadır. Bu ayrımın, laikliğin Batı'da ortaya çıkmasının düşünsel temellerinde yer aldığı da savunulmaktadır (Coq, 2003: 28). Bu görüşe göre *religion* (din) sözcüğü, Latince köken almış, Hristiyanlık inancını iktidarı kutsallaştıran eski inançlardan ve o dönem varolan toplumsal düzenden ayırt etmek için kullanılmıştır. İsa'nın düşüncesinde Devlet – Kilise ilişkileri sorunu yoktur. Dünyanın sonunun yakın olduğunu kabul eden bir görüş için dünyevi iktidarla ilişkileri düzenlemek de gerekli değildir. Kıyamet ve kurulacak Krallık yaklaşmaktadır. Bunu beklerken devlet ile kurulacak ilişki ise bir tür adil yansızlık olacaktır. “Sezar'ın hakkı Sezar'a Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya.” IV. yüzyılda, Battifol'un Konstantinci Barış olarak adlandırdığı, Hristiyanlığın İmparatorluğun içinde yaşamasına ve gelişmesine olanak tanıyan bir *modus vivendi* dönemi başlamıştır. Konstantin (280-337), önce Hristiyanlık için hoşgörü gösterdi daha sonrada onu 330'dan sonra İmparatorluğun resmi dini yaptı (Kelly, 1994: 83). XI. yüzyıl ile XIII. yüzyıllarda ise kuramcılar uhrevi otoritenin dünyevi otorite üzerindeki üstünlüğünü gerekçelendirdiler; krallar ve imparatorlar, kendisi de İsa'nın vekili olan Papa'nın vekilleri durumuna geldiler. Yine de örgütlü din yercil iktidar ve toplum ile sürekli bir çatışma içinde olmuş, ikilik varlığını sürdürmüş ve gelecek ayrılmanın temellerini

taşımıştır. Hristiyanlığın Devlet - Kilise ikiliği laikliğin temelidir. Belki de bu nedenle laiklik, Hristiyan düşüncesi olarak görülmektedir (Coq, 2003: 28).

Ortaçağ boyunca ve onu izleyen uzunca bir süre İncil'e dayanan ve kimsenin sorgulayamayacağı, papazların ve keşişlerin İncil'i şerh etmekten başka bir şey yapmadıkları mutlak nitelikte bir eğitim sözkonusuydu. 18. Yüzyıl Rasyonalizmi, insanlığın üzerindeki teoloji egemenliğini yıktı. Önce bilimler, sonra felsefe ve en sonunda da toplum laikleştirdi (Autin, 1930: 14). Kutsal kitapların dünya ve insanın varoluşuna ilişkin açıklamaları bilim karşısında geriledi veya bunlar bilimsel bilgilere uygun yorumlanmaya, bilimsel incelemeler artık olgulardan yola çıkarak İncil'e karşı ve daha sonra da onun dışında yapılmaya başlandı (Autin, 1930: 15). Son olarak da topluma ilişkin bilgi disiplinleri dinden bağımsızlık kazanmıştır. Siyasal iktidar (devlet), bilim, kültür ve özellikle de ahlak dinlerin iktidarından özerkleşmiş; aynı zamanda din de toplumsal yaşamın çeşitli yönlerinin kazandığı özerkliğin ayırıcılığına varmıştır (Coq, 2003: 19).

Laiklik ve Devlet-Kilise ayrılığı yaklaşık üç yüz yıllık yavaş ve karşı konulamaz laikleşme süreci içinde ortaya çıkmıştır (Autin, 1930: 157). 19. yüzyıl boyunca yercil ile dinsel arasındaki ayrım insanların yaşayışında o denli belirginleşmiştir ki devletin din işlerine veya dinin devlet işlerine karışması çağdışı duruma gelmiştir (Berthélemy, 1933: 291; Berthelemy, 1931: 513). Fransız Laikliğinin, 1905 Devlet – Kilise Ayrılığı, bu tarihsel aşamada gerçekleşmiştir. 1905 Ayrılık Laikliğini, laikleşmenin Devrim ve Konkordato aşamaları önceler.

2. Devrim (1789), Konkordato (1801) ve Ayrılık (1905)

2.1. 1789 Devrimi: Devlet – Kilise Ayrılığının İlk Denemesi

Fransa'da halkın büyük çoğunluğunun benimsediği Katoliklik, kilise örgütlenmesi ve din görevlileri sınıfıyla Roma'ya/Papa'ya bağlıdır. Fransızların büyük çoğunluğu Roman Katoliktir ve Fransa'da ulusal kilise yoktur. Bu nedenle kilise Fransa için ülkenin coğrafi sınırlarını aşan bir siyasal bağılıktır (Lecomte, 1906: 458). Bu bağılılık Vatikan'ın din konusundaki tüm kararlarını dogma olarak benimsemeyi (Papanın yanılmazlığını) ve din görevlilerinin atanmasının Papa tarafından yapılmasını gerektirir. Kilise ve din adamları sınıfının, özellikle eğitimdeki, büyük toplumsal rolleri ile Roma'ya bağılılığı arasında çelişki bulunmaktadır. Ulus devlet içinde büyük bir kesimin bir dış otoriteye bağılılığı devletin oluşumuna ilişkin temel bir sorundur. Bu nedenle Fransız devletinin oluşum tarihi Roma'ya bağlı dini örgütlenme ile çatışmanın

da tarihidir. Fransız laikliği, Fransız ulusunun ve devletinin kurucu ilkelerindendir.

Fransız Devrimi, Eski Rejime son vermiş ve onun toplumsal düzeni meşrulaştırma araçlarını dağıtmaya çalışmıştır (Coq, 2003: 18). Kilise Eski Rejimin toplumsal yapısında üç tabakadan birini oluşturuyordu. Büyük zenginler olan yüksek din adamları aristokrasiye yakındı. Alt düzey papazlar ise üçüncü tabakaya ve hatta halka daha yakındı (Coq, 2003: 18). Devrim 4 Ağustos 1789'da, Kilise'nin de yararlandığı, ondalık vergi ve diğer feodal ayrıcalıkları kaldırdı. Kasım 1789'da kilisenin mallarına el konuldu. Böylece Kilisenin maddi temelleri zayıflatıldı. Devrimciler Papa ile müzakere etmek istemiyorlardı. 12 Temmuz 1790 tarihinde Papa VI Pie'nin karşı çıkışlarına karşın devlet tek taraflı olarak Din Adamları Özel Anayasası'nı (*constitution civile du clergé*) çıkarttı. Bağlılık Yemini ile din adamları (*le clergé*) Papa'ya bağlılık ile ulusa bağlılık arasında seçim yapmaya zorlandı (Autin, 1930: 165).

Devrim ile Kilisenin çatışması, devlet ile din arasındaki ilişkide uzun süre belirleyici oldu (Coq, 2003: 24). Din adamları da ve dindarlar da bölünmüştü, bir yanda Devrimden ve özgürlükten yana olanlar vardı, onların karşısında ise Karşı Devrimi ve Monarşiyi savunanlar (Scot, 2007: §15).

Devrimin 26 Ağustos 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, vicdan özgürlüğünü (*la liberté de conscience*) ve 1791 Anayasası da kamuya açık alanlarda tapını serbestisini (*le libre exercice public des cultes*) tanıdı. Devrimciler, devlet ile Kilise bağıını koparmak istemediler. Kiliseyi devlete bağlamayı ve dini kamu hizmetine dönüştürmeyi düşündüler. Kilise malları millileştirilince, bunun karşılığında, devlet din adamlarına ve dini hizmetlere bütçe ayırmaya başladı.

İzleyen Konvansiyon rejiminde ve özellikle Terör döneminde sistemli bir Hristiyanılaşma ve kıyım gerçekleştirdi. Devrimin Hristiyanılaşma çabalarının başarısızlığının ardından, büyük halk kitlelerinin sempatisini kazanmak için Yıl III Anayasası'nın 354. maddesi ile din özgürlüğü ile Devlet – Kilise ayrılığı kabul edildi. Buna göre, “Hiç kimse, seçmiş olduğu tapınıyı⁸ yasalara uygun olarak yerine icra etmekten alıkonulamaz. Hiç kimse bir tapınının giderlerine katılmaya zorlanamaz. Cumhuriyet hiçbir tapını için maaş vermez” (Autin, 1930: 166).

Böylece Devlet – Kilise ayrılığı ilk kez gerçekleştirilmiş oluyordu. Bu ayrılık çok kısa sürdü. 1801 yılında Papa ile sözleşme yapan Napolyon, dinin kamu hizmetine dönüştürüldüğü Devlet – Kilise Birliği rejimini kurdu.

8 Maddede “din (*la religion*)” değil “tapını (*le culte*)” terimi kullanılmış olmasına dikkat edilmeli.

2.2. Konkordato Laikliği: Tanınmış Dinler, Devlet-Kilise Birliği ve Din Kamu Hizmeti

Devrimin din karşıtı siyasetini Bonapart sona erdirdi. Fransız halkının büyük çoğunluğunun bağlı olduğu Katolikliğin dini ve idari merkezinin ülke dışında olması devletin egemenliğinin kuruluşuna ilişkin önemli bir sorun yaratıyordu. Napolyon, Vatikan ile yaptığı anlaşmayla bu sorunu çözmeye çalıştı. Papa VII. Pie ile 15 Temmuz 1801 tarihinde bir Sözleşme (*Concordat*) imzaladı. Tarafların sözleşmeyi önceleyen ortak açıklamasıyla Katoliklik Fransız Devleti tarafından çoğunluğun dini olarak kabul edildi. Bu açıklamada “Fransız Cumhuriyeti Hükümeti, Papalığa ve Roma Kilisesine bağlı Katolik Dininin, Fransız yurttaşlarının büyük çoğunluğunun dini olduğunu kabul eder.” denilmekteydi (Duguit, 1923: 264).

Konkordato ile din adamları (*le clergé*) yeniden maaşa bağlandı, buna karşılık devlet, Kilise üzerinde denetim kazandı. Vatikan tarafından gönderilen belgelerin (tebliğlerin) yayımlanmadan önce izin alınması gerekliliği, piskoposların karar alacakları her türlü toplantının izne bağlanması ve piskoposların atanmasının Vatikan’ın seçiminden sonra devletin onayına bağlanmasına yönelik kurallar ülke üzerinde yabancı bir otoritenin etkisine izin vermeme amacını taşıyordu (Coq, 2003: 30). Bununla birlikte devletin Kilise üzerinde sağladığı denetim Vatikan’dan kopma sonucunu doğurmamıştır. Tapını örgütlenmesi üzerinde devletin ve kamu hukukunun denetimi sağlanmış olmakla birlikte Kondorda, ulusal kilise yaratmamış ya da *gallicanisme* (Fransız Kilisesinin Kral ve Papa olmak üzere iki başının olması) sonucunu doğurmamıştır (Berthélemy, 1933: 287; Berthelemy, 1931: 505). Konkordato Kilise için ideal rejim olmamakla birlikte yüzyıla yakın sürmüş ve Fransa’ya dini barış getirmiştir (Coq, 2003: 30; Duguit, 1923: 264).

Konkordato Rejimi

1801 ile 1905 arasında uygulanan sistemde Katolik inancı ve diğer *devletçe kabul edilmiş dinler* kamu hizmeti olarak ve kamu hukukuyla örgütlendi (Eymard-Duvernay, 1911: 18).

Kilise, millete geçirilmiş olan tüm malları üzerindeki hak isteminden vazgeçti devlet de buna karşılık, din görevlilerini maaşa bağladı (Duguit, 1923: 265). Din görevlileri hükümete bağlılık yemini etti. Devrimin millileştirmiş olduğu kiliselerden ibadet için gerekli olanlar piskoposlara tahsis edildi. Tapınlar Bakanı (*le ministere des cultes*) görevlendirildi ve tapınlar idaresi oluşturuldu.

Katoliklik, iki tür Protestanlık ve Yahudilik “*devletçe tanınmış tapınlardı (le culte reconnu)*”. Tanınmış tapınlar kamu hukuku çerçevesinde

örgütleniyor ve devletçe finanse ediliyordu (*Le régime de séparation*, 2017). Devlet, bu dört tapınının din görevlilerine maaş veriyordu. Bunların dini etkinlikleri serbestlik ilkesine dayanan özel kolluk rejimine bağlanmıştı. Devlet tarafından tanınmamış olan örneğin Budizm ve İslam için kamuya açık ibadetlerde idareden izin alma zorunluluğu vardı (Duguit, 1923: 266). Devletçe tanınmamış tapınların, yirmi kişiyi aşan kamuya açık etkinlikleri idarenin iznine bağlıydı (Eymard-Duvernay, 1911: 20). Ana kiliselerden ayrılmış Protestan ya da Katoliklerin tapını etkinlikleri yasadışı toplantı gerekçesiyle kovuşturulabiliyordu (Lalouette, 2008: §11).

Devletten maaş alan din görevlileri (*le clergé*), memur oldu. Bunların idare hukuku yönünden teknik anlamda memur olup olmadığı tartışılabilirse de onları atayan ve maaşa bağlayan devletin din görevlilerine memur gibi davrandığı tartışmasızdı (Duguit, 1923: 267).

Konkordato ile devlet, Kilisenin örgütlenmesinde söz sahibi oldu. Böylece Fransız Katolikliğinin ülke dışına, Vatikan'a bağlı olmasının siyasal sonuçları zayıflatıldı. Bu denetim özellikle din görevlilerinin seçiminde devletin karışma olanağı elde etmesiyle sağlandı. Katolik Kilisesinin örgütlenmesinde kardinallik en yüksek rütbedir. Kardinaller Papa tarafından seçilir. Papa ise tüm Kardinallerin toplantısında, *conclave*'da seçilir. Kardinallerden sonra başpiskoposlar ve piskoposlar gelir. Konkordato rejimine göre Fransa'daki başpiskopos ve piskoposlar hükümet tarafından atanır. Papa ise bunları dini olarak yetkilendirir. Papa tarafından düzenlenmiş olan berat (*la bulle*) hükümet tarafından Danıştay kayıtlarına geçirilmeden göreve başlayamazlar. Bunların hükümetçe görevden alınmaları olanaklı değildir. Hükümetin izni olmadan Kilise tarafından görev yerleri değiştirilmez ya da istifa edemezler. Piskopos yardımcılarının atanabilmeleri için de hükümet tarafından uygun bulunmaları gerekir. Piskoposlar, her bir kilise için papaz ve papaz yardımcılarını seçer (Berthélemy, 1933: 287; Berthelemy, 1931: 505). Din görevlilerinin maaşa bağlanarak memur yapılması ve başpiskopos, piskopos ve yardımcılarının atanmasında devletin yetki kullanması Fransız Katolikliği ile Vatikan ilişkisinde devleti güçlendirmiştir.

Ayrıca Konkordato döneminde papazların Vatikan'ın ve Konsillerin kararlarını Fransız Devletinin ön incelemesi ve izni olmadan yayımlaması yasaktı. Din adamlarının yabancı bir güç ile dini konularda izin almadan yazışması suçtu. Vatikan temsilcilerinin Fransa'daki dini etkinlikleri devletin iznine bağlıydı (Eymard-Duvernay, 1911: 50). Devlet, dini örgütlenme ve din adamları üzerinde kolluk yetkisi kullanıyordu (Berthélemy, 1933: 289; Berthelemy, 1931: 509). Ceza kanununun ilgili düzenlemeleri dışında dini hizmetlerin kötü işlemesine karşı Danıştay'a idari yaptırım için başvuru olanağı vardı.

Konkordato rejiminde, din görevlilerine maaş bağlanmasıyla yetinilmedi başka kamusal gelir kaynakları da oluşturuldu (Berthélemy, 1933: 288; Berthelemy, 1931: 508). Din adamlarının geçimi için taşınır ve taşınmaz gelirlerinden oluşan *la mense* ve kilisenin bakımı ve günlük masrafları için taşınır ve taşınmaz malların gelirlerinden oluşan *fabrique* kurumları yeniden kuruldu. Bunlar kamu tüzelkişiliğine sahip kamu kurumları olarak düzenlendi. 30 Aralık 1809 tarihli Kararname ile *Tapını Kamu Kurumları*'nın (*Les établissements publics du culte*) örgütlenmesi ve yetkileri kurala bağlandı.

Devrimde millileştirilmiş kiliseler piskoposların kullanımına verildi. *Fabriklerin* gelirleri yetmediği durumlarda tapını binalarının bakımını devlet üstlendi.

Devletçe tanınmış tapınlara bütçeden pay ayrıldı. 1805 Bütçesinde 12,5 milyon ayrılmıştı. Bu para yıllar içinde arttı, II. İmparatorluk döneminde 50 milyon ile en yüksek rakama ulaştı, III. Cumhuriyet'te azalsa da Devlet Kilise ayrılığının gerçekleşeceği yıl 40 milyon bütçe ayrılmıştı (Gide, 1905: 11).

Devlet – Kilise ayrılığını savunanlar, Konkordato döneminin din kamu hizmetleri ile tanınmış tapınlar sistemindeki mantıksızlığa, hem din özgürlüğünün bulunduğunu savunup hem de yalnızca belli dinleri tanımaktaki çelişkiye dikkat çekiyorlardı. Devlet tanınmış tapınlar için ayrıcalıklı bir statü oluşturuyor halkın vergilerinden giderlerini karşılıyor, halka ait binalarda ibadetlerini yapmalarına olanak tanıyordu. Kuşkusuz devletçe tanınmış dinlere mensup olmayanlar vatan haini sayılmıyordu ancak açıkça daha düşük bir statüden yararlanıyorlardı (Lecomte, 1906: 210).

Konkordato döneminin son çeyreği Cumhuriyetçilerin iktidarda olduğu ve III. Cumhuriyet'in kuruluşundaki laikleştirici kararların alındığı dönemdir. Laikleştirici önlemler alınana kadar toplumsal yaşam Katolik hukukun etkisi altındaydı. Medeni Yasa yürürlükte olmasına karşın, Devletin Kilisenin yasalarını tanıması nedeniyle Katolikler için boşanma yasaktı, zina cezalandırılıyordu, kutsala hakaretin cezası ölümdü, Pazar günleri ve dini bayramlarda çalışma yasaktı; ilk ve ortaöğretim tarikatların elindeydi (Scot, 2007: §21). Bununla birlikte tapını (~din) kamu hizmetini oluşturan Konkordato, Devrimin din üzerindeki sonuçlarını değiştiremedi. Dinin artık toplumun birincil ve temel bağı olmadığı gerçeğine dokunmadı, dokunamadı (Coq, 2003: 30).

Laiklik Fransız ulusunun oluşmasında kurucu ilke olmuştur. Laiklik olmadan Papalık ve Kilise karşısında Fransız ulusunun oluşması olanaksız olabilirdi (Berthélemy, 1933: 292; Berthelemy, 1931: 515). Papanın iç işlerine karışmasını engellemek isteyen ve Kiliseyi denetim altına almayan çalışan Fransa, daha doğrusu Cumhuriyetçiler 1905'te yeni bir yöntem buldu: Kiliseyi tamamen devletin dışına atmak ve siyasal işlevinden tamamen sıyırmak.

Devlet-Kilise ayrıldı, tapını kamu hizmeti olmaktan çıkarıldı, din bireysel bir konu olarak kabul edildi (Duguit, 1923: 267). Kondorda Laikliğinden, Ayrılık Laikliğine geçildi.

3. III. Cumhuriyet Laikliği: 1905 Devlet – Kilise Ayrılığı

III. Cumhuriyet'in Kuruluşunda Laikleşme

1870 yılında Fransa'da Cumhuriyet ilan edildi. Ancak seçimler sonucunda monarşistler hükümet kurdular ve Kiliseye dayanılarak Ahlakî Düzen siyaseti (*L'Ordre Moral*) uygulamaya başladılar (1870-1877) (Karahanoğulları, 2015).

Cumhuriyetçilerin iktidara tam olarak yerleşmesiyle (1879-1880) ruhban karşıtlığı (*anticléricalisme*) siyasette belirleyici oldu. Cumhuriyetçilere göre Kilisenin toplum yaşamında bu denli etkin olması Cumhuriyet rejimi ile uyumsuzdu. Bu etkiyi azaltmak için bir dizi değişiklik yapıldı (Coq, 2003: 31). Özellikle, Dreyfus olayı (1894-1906) sırasında Katoliklerin büyük çoğunlukla Cumhuriyet karşıtı ve milliyetçi bir tutum almış olması Cumhuriyetçilerle Kilise arasındaki gerilimi artırmıştı (Coq, 2003: 31). Din adamlarının büyük çoğunluğu Yahudi karşıtı ve kavgacı anlayışlarıyla monarşistlerle birleşmişlerdi ve o dönemde Papa Léon XIII tarafından da teşvik edilen Katoliklerin Cumhuriyetle yakınlaşması siyasetini baltalıyorlardı (Scot, 2007: §32).

Cumhuriyetçilerin eğitimi laikleştiren önlemlerine ve tarikatları izne bağlamasına gösterilen tepkiler ve 1904 yılında Fransa ile Vatikan arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesi sonrasında 9 Aralık 1905 yılında Devlet – Kilise ayrılığı rejimini (*le régime de séparation Églises et de l'État*) kuran yasa çıkarıldı.

Devlet – Kilise ayrılığını doğuran şey görünüşte, Fransa ile Papalık arasında yaşanan krizdi. Bununla birlikte zaten 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Konkordato'ya son verilmesi gerektiğine ilişkin bir anlayış kamuoyunda büyük oranda oluşmuştu (Autin, 1930: 173). Ayrıca, Laik devlet ile Fransa'daki tüm Katolik din adamlarının her söylediğini kabul edip desteklediği Roma arasında 1789'dan beri yaşanan öğreti ve çıkar çatışması ayrılığın en önemli nedendir. Dokunulmaz ve değişmez Roma Kilisesi ile durmadan gelişen demokrasi arasındaki bir çekişme yaşanmaktadır (Reutenauer, 1906: 30).

Kilise, özellikle 1870'den sonra Cumhuriyet karşıtı bir siyaset yürütmüştür. Kiliseye bağlı Katolikler yalnızca muhafazakar olmamışlar, nefret ettikleri cumhuriyet rejiminden ülkenin kurtulması için cumhuriyet karşıtı her türlü çizgiye destek veren gerici bir tavır sergilemişlerdir (Sabatier, 1906: 8-9). Kuşkusuz Katolikler ile Kilise yanlılığı arasında bir ayırım yapmak gerekir.

Gerçekten de, Kiliseye bağlılıkları yalnızca dini konularla sınırlı olan Katolikler bulunmaktadır ancak bunlar azınlıktadır. Din adamlarının gözünde bu bağımsız Katolikler makbul olmadığı gibi ve halkın gözünde genellikle Katoliklik ile Kilise mensubiyeti olma eş anlamlıdır (Sabatier, 1906: 15). Kilise yanlılığını Fransız demokrasisi ile uyumsuz duruma getiren Kilisenin muhafazakar ve gerici olması değil, inanç konusundaki otoritesini siyasal konulara uygulamasıdır. Kendisine mutlak biçimde inanılmasını ve itaat edilmesini ister ve emirleri de Roma'dan alır (Sabatier, 1906: 12). Cumhuriyetçiler, laikliği, din karşıtlığı olarak değil Kilise Yanlılarına karşıtlık olarak kurmuşlardır (Scot, 2007: §27).

Ayrılığın görünüşteki nedenleri ise, Papanın, Fransa Cumhurbaşkanı'nın İtalya gezisini kınaması ile iki piskoposu görevden ayrılmaya zorlaması olmuştur (Autin, 1930: 158). Ancak "ayrılığın temeldeki nedenleri" bir yandan Katolik Kilisesinin inanç konusunda Vatikan Konsiline dayanan aşırı merkezileşmesi ve diğer yandan da devletin kamu hizmetlerini gitgide laikleştirmekte oluşudur. Fransa'da 19. yüzyıl boyunca yercil ile dinsel arasındaki ayrım insanların yaşayışında o denli belirginleşmiştir ki devletin din işlerine karışması veya dinin devlet işlerine karışması çağdışı duruma gelmiştir (Berthélemy, 1933: 291; Berthelemy, 1931: 513).⁹ Devlet ile Kilise ayrılığı yaklaşık üç yüz yıldır yaşanan ağır ve karşı konulamaz bir laikleşme (*laïcisation*) gelişiminin içinde ortaya çıkmıştır (Autin, 1930: 157).

Özgür Devlette Özgür Kilise

Katoliklik içinde 1800'lerin başında Devlet – Kilise ayrılığını savunan bir akım oluşmuştu. 1830 yılında *L'Avenir* Gazetesi çevresinde, özellikle gençlerden ve din adamı olmayan Katoliklerden bir topluluk oluşmuştu (Autin, 1930: 168). Onlara göre toplum Tanrının istediği düzende olsaydı, Devlet ile Kilise etle tırnak gibi ayrılmaz bir bütün olurdu. Artık görüşlerin serbestçe açıklanıp tartışıldığı bir çağ yaşanıyor, iman birliği bir hayal. Bu görüşe göre Kiliseyi devletle ve dolayısıyla demokrasiyle birleştirmek bir çılgınlık. Konkordato döneminde gelişen bu çevre, piskoposların hükümet tarafından atanmasını eleştirmekte; kimileri Protestan, Yahudi, laik ve hatta dinsiz olan

9 Berthélemy, Katolik dogmaları ile Cumhuriyetçi düşünceler arasında herhangi bir uyumsuzluk bulunmadığı görüşünün kuramsal olarak doğru olduğunu kabul etmektedir. Bununla birlikte Berthélemy'e göre, bu uyum kuramsal olarak doğru olsa da kurumlar bireylerin davranışlarında gerçeklik kazanırlar ve bireylerin eylemlerinin yarattığı gerçek ise kuramdan daha güçlüdür. Katolik kuramsal doğru bir yana Cumhuriyet ile çatışma içinde olmuştur (Berthélemy, 1933: 290; Berthelemy, 1931: 511).

bakanların kararlarına nasıl güvenebiliriz diye sormaktadır (Autin, 1930: 170). Din adamlarına devlet maaş vermezse, din adamlarının hali ne olur diyenlere, “para alan para verene bağımlıdır, önüne atılan ekmek onun esaretinin bedelidir. Maaşı kesilen din adamları ne olacak diyorlar, ne olacak, emeğiyle geçinen işçiler olacaklar” yanıtı verilmektedir. Bu çevre, din adamlarını devlete bağlı kıldığı için Konkordato’ya da karşı çıkıyordu. “Özgür devlette, özgür kilise (*L’Église libre dans l’État libre*)”, topluluğun temel sloganıydı.

Devlet tarafından atanan ve maaşa bağlanan din görevlileri sistemi “gerçek inananlar tarafından devletin dine karışması sayılıyor, kabul edilemez bulunuyordu” (Duguit, 1923: 267). Bu görüşe göre, devletçe tanınmış ve giderleri devletçe karşılanmış din sistemi, hiçbir dine bağlı olmayan ya da başka dinlere inanan yurttaşları benimsemedikleri dinlerin giderlerine katılmaya zorladığı için din özgürlüğüne aykırıydı (Duguit, 1923: 267).

Devlet – Kilise Ayrılığına varan III. Cumhuriyet laikleşmesi bu ortamda gerçekleşti.¹⁰

Laikleştirici Düzenlemeler

20 Eylül 1876 seçimlerinden sonra Cumhuriyetçiler Ahlakî Düzen hükûmetine son verdiler. 1879’da Ahlakî Düzenin Cumhurbaşkanı Mareşal Mac Mahon yerine Cumhuriyetçi Grevy seçildi. Eğitim Bakanlığı’na Jules Ferry geldi. Artık parlamento, hükûmet ve cumhurbaşkanı ile halkın çoğunluğu, ulusal kurumların laikleştirilmesi için uzlaşa içindeydi (Narfon, 1912: 8-18).

Jules Ferry, Kamu Eğitim Konseyi’ni yeniden kurmakla işe başladı. Piskoposların kendi aralarından seçerek gönderdikleri temsilcilerin görevlerine son verildi, bunlar yerine eğitim kurumları temsilcileri getirildi, bunları da devletin seçmesi öngörüldü. Jules Ferry, izinsiz tarikatlarca açılmış olan her derecedeki eğitim kurumlarının kapatılmasına ilişkin yasa tasarısı hazırladı. Mecliste kabul edilen tasarı, Katoliklerin güçlü karşı duruşları sonucunda 19 Mart 1880 tarihinde Senato’da reddedildi. Devletteki yönetici kadrolar büyük oranda Katolik okullarından yetişmiş ve yetişmekte olduğundan Jules Ferry, Katoliklerin eğitim ve gençlik üzerindeki etkisini kırmak istiyordu dolaylı bir yol bulundu. 29 Mart 1880 tarihinde bir kararname çıkarıldı. “Cizvitler, tarikat evlerini üç ay içinde ve eğitim kurumlarını 30 Haziran sabahına kadar boşaltacaklar” hükmü getirildi. Cizvitler bu karara uymadılar ve 30 Haziran sabahı silah zoruyla tarikat evlerinden ve okullarından tahliye edildiler. Kararnamenin 2. maddesine göre “izinsiz tarikatların üç ay içinde izin alması”

¹⁰ Bu döneme ilişkin tüm yasal düzenlemelerin ve siyasal çatışmaların yer aldığı bir kaynak için bkz. Lecanuet, 1930.

gerekmekteydi. Tarikatlar, Cizvitlerle dayanışmayı seçtiler, izin için başvurmadılar. Sonuçta 261 cemaat zorla dağıtıldı. Kararnamenin uygulanmasına karşı çıkan çok sayıda yargıç, savcı ve memur istifa etti. Bununla birlikte güçlü bir toplumsal tepki gelişmedi, tepkiler üst düzey Katolik kamu görevlileriyle sınırlı kaldı (Narfon, 1912: 10).

21 Ağustos 1881 seçimlerinde muhafazakarlar yine güç kaybettiler. Güçlenen Cumhuriyetçiler yeni yasalarla laikleşmeyi sürdürdüler. 28 Mart 1882'de Jules Ferry, devlet okullarının laikleştirilmesini öngören yasanın çıkartılmasını sağladı. Katolikler bu okul sistemini “Tanrısız okul (*l'école sans Dieu*)” ve okutulan Medeni ve Ahlaki Bilgiler kitabında dinin boşınanç olarak nitelendirilip ateizmin bir insan hakkı olarak anlatılmasını örnek göstererek “Tanrı’ya karşı okul (*l'école contre Dieu*)” olarak nitelendirdiler. Çeşitli kentlerin piskoposları bu sistemin dine aykırı olduğu yönünde Kiliseden bağımsız açıklamalar yaptılar. Bu piskoposlar disiplin yaptırımı için Danıştay’a sevk edildi. Çok sayıda papaz da tepkilere katıldı. Hükümet bu din adamlarının maaşlarını kesti.

Eğitim dışında da laikleştirici önlemler alındı. 1879’da Düşkünlerevi ve Yardım Kuruluşları Komisyonundaki papazların görevine son verildi. 1880’de ordu papazlığı kaldırıldı. 1881 yılında hastaneler ve mezarlıklar¹¹ laikleştirildi. 1882 yılında devlet okullarındaki okul papazlığı kaldırıldı (1905 Devlet – Kilise Ayrılığından sonra bu önlemden bir ölçüde geri adım atıldı). Aynı yıl, yargılama yeminlerinden tanrı çıkarıldı; mahkeme salonlarda dini simgeler bulunması yasaklandı; cenaze törenlerinin dini olmayan kamu hizmetlerine dönüştürülmesi yönünde kurallar konuldu. Kilise taşınır mallarının gelirlerinden oluşan birer kamu kurumu olan *la mense*’lerden yönetim makamı boş olanlar din adamı olmayan komiserlere devredildi (Bunlar 1905’te kaldırılacaktır). 1884 yılında tarikat okullarının bağış ve vasiyet kabul etmesi yasaklandı.

4 ve 18 Ekim 1884 seçimlerinde pek çok Kilise görevlisi Cumhuriyetçiler aleyhine kampanya yürüttü. Buna karşı idari kararlar 500 papaz maaştan yoksun bırakıldı. Seçimleri yine Cumhuriyetçiler kazandı.

30 Ekim 1886 tarihinde kabul edilen yasa ile ilköğretimdeki laikleşme tamamlandı. Yasanın 17. maddesine göre “Kamu okullarında tüm eğitim düzeni bütünüyle laik görevlilere bırakılmıştır.”

¹¹ Bundan önce kutsal yerler sayılan mezarlıklarda dini inançlara göre yerler ayrılıyordu. Kilise tarafından izin verilmemesi durumunda gömülme gerçekleştirilemiyordu. Kişilerin, cenazelerine ilişkin vasiyetlerinin hukuksal değeri yoktu, dini inancı olmayanlara bile dini tören yapılmıyordu (Lalouette, 2008: §11).

15 Temmuz 1889 tarihli yasa ile kilise din görevlilerinin askerlikten muaf tutulma ayrıcalığı kaldırıldı.

Tüm bu yıllar boyunca Cumhuriyetçiler her yıl bütçede Katolik tapınısına ilişkin kısıntılara gitti. Tapını bütçesi büyük oranda azaldı. 16 Nisan 1895 tarihli Yasa ile tarikat gelirleri üzerine %30 – 40 oranında vergi getirildi.

1 Temmuz 1901 tarihli Dernekler Kanunu ile izin almamış tarikatların dağıtılması kurala bağlandı (Lecanuet, 1930: 287). İzin, yasa ile verilecek, dağıtma ise Danıştay görüşü alınarak Bakanlar Kurulunca karara bağlanacaktı. Yasanın mimarı Waldeck-Rousseau, tehlike olarak gördüğü Cizvitleri ve Asompsiyonistleri hedef almıştı; diğerlerini dernek hukuku içinde düzenlemek istiyordu. Onu izleyen Combes hükümeti, yasanın verdiği yetkileri birkaç istisna dışında tüm tarikatlara karşı kullandı. Meclise gelen izin istemlerinin kabul edilmesini de engelledi. Combes hükümetinde izinli tarikatlarla bağlantılı yaklaşık dört bin okul kapatıldı (Lecanuet, 1930: 324). 1904 yılında çıkarılan yasa ile on yıl içinde izinli izinsiz tüm tarikatların her düzeydeki okulunun kapatılması öngörüldü, aynı yıl çok sayıda okul kapatıldı. “Özgür olmayan kişiler, özgür yurttaşlar yetiştiremez” deniliyordu (Scot, 2007: §33).¹²

Laikleşme yalnızca, cumhuriyetçilerin ve onların yönettiği devlet aygıtının baskı gücünün eseri değildi. Yerel çatışmalara varan toplumsal tepkiler ortaya çıkmakla birlikte bütün bu süre boyunca Katoliklerin bir bölümünün, Katolik dogmalarına samimi inançları ve bu inançlara dayanan ahlak ilkelerine bağlılıklarıyla; sessiz, sabırlı ve verimli çabalarıyla vicdanlarda dönüşüm gerçekleşti (Bureau, 1921: 230-231).

1905 Ayrılık Yasası, güçlü bir toplumsal hareket ile parlamento çalışmasının birlikteliğinin ender tarihsel örneklerindendir. Ayrılık taraftarı siyasal partiler ve çizgiler güçlü bir toplumsal desteğe dayanmaktadır. İnsan Hakları Derneğinin 400.000 üyesi, 35.000 Frank mason, Özgür Düşünce derneği çevresinde toplanan 12.000 kişi ve yerel birimlerdeki çok sayıda laik ve özgür düşünce komiteleri 17 Nisan 1903 tarihinden başlayarak güçlü bir kampanya yürütmüşlerdir (Scot, 2007: §38).

1905 Yasası’nı Tetikleyen Olaylar

Devlet – Kilise ayrılığı kararının toplumsal temelleri bir yana bu kararın alınmasını tetikleyen üste gelen olaylar oldu. Ayrılık Yasası’nı tetikleyen bu

¹² Scot, tarikat okullarının büyük bölümünün, özel okul kurmak serbest olduğundan, özel okullara dönüştürülerek sürdürüldüğünü ve öğretmenlik yapması yasak olan tarikat üyelerinin de laikleşerek (din adamlığından ayrılarak) buralarda öğretmenlik yaptığını belirtmektedir.

olaylar olmakla birlikte, yasa tasarısı, birden bire ortaya çıkmamıştır. Devlet ile Kiliseyi ayırmak ya da bunların ilişkisini değiştirmek üzere 1875 Anayasası'ndan sonra çok sayıda öneri sunulmuştu Meclise (Reutenauer, 1906: 3).

Bu olayların ilki kilisenin iç düzeninde yaşanan bir sorundan kaynaklandı. Siyasal karşıtlarınca şikayet edilen Dijon ve Laval piskoposları Vatikan tarafından disiplin yaptırımına tabi tutulmuş, ilki Roma'ya çağrılmış, ikincisi ise görevden alınmıştır. Bu kararlar Konkordato rejimine aykırıydı. Konkordaya göre, bir din görevlisinin idarenin izni olmadan bölgesini terk edebilmesi ve piskoposları devlet atadığına göre Vatikan'ın onları görevden alabilmesi olanaklı değildi.

Ayrılığı tetikleyen ikinci olay ise Fransa Cumhurbaşkanı'nın 28 Nisan 1904 tarihinde İtalyan Kralı'nı ziyaret etmesinin Papa tarafından kınanmasıdır (Berthélemy, 1933: 291; Berthelemy, 1931: 513). Papa, Katolik bir devlet başkanının Roma'ya İtalyan Kralını ziyarete gelmesini kendisine karşı bir davranış olarak değerlendirmiş, ziyareti diplomatik olarak kınamış ve kınama tüm büyük devletlere gönderilmiştir. Bunun üzerine hükümet Vatikan ile diplomatik ilişkileri kesmiştir.

Ayrıca bu olayların üstüne aynı yıl, Piskoposların seçimi konusunda Vatikan ile Fransa arasında sorun yaşanmaya başlandı. Hükümet Vatikan'ı Konkordato'nun 5. maddesine uymayan atama fermanlarının (*les bulles d'institutions*) Danıştay'ca kayda alınmayacağı (kabul edilmeyeceği) konusunda uyarıyordu. Konkordato'nun 5. maddesi "piskoposların hükümet başkanı tarafından atanacağı"nı kurala bağlamıştı. Söz konusu kural, Vatikan tarafından belirlenmiş kişilerin atanması biçiminde uygulanıyordu. Hükümet bu uygulamaya son verme kararı aldı, artık piskoposları hükümet seçecek ve Vatikan görevlendirecekti. Konkordato hükümetin seçim için Vatikan ile anlaşmasını öngörmüyordu. Yaşanan atama krizi, uzun süredir gündemde olan Devlet – Kilise ayrılığı önerisinin yasalaştırılmasını hızlandırdı (Reutenauer, 1906: 33).

Yasanın Kabulü

Cumhuriyetçi hükümet ile Kilise ve genel olarak Fransa Devleti ile Vatikan arasındaki bu gerilim ortamında Devlet – Kilise ayrılığını öngören yasa tasarısı 9 Şubat 1905 yılında Meclis'e sunuldu. Meclis, tasarının gündeme alınmasına ilişkin oylamada Vatikan'ın tavrının yarattığı zorlamayı da saptayarak bütçeden hemen sonra görüşülmesine karar verdi. 21 Mart'ta görüşmeler başladı. Tarihi konuşmalara tanıklık eden sekiz birleşimlik genele ilişkin görüşmeden sonra maddelerin görüşülmesi otuz birleşim gerektirdi. Maddeler üzerinde önemli değişiklikler yapıldı. Sonunda tasarı, 3 Temmuz'da

233'e karşı 341 oy ile Meclis'te kabul edildi. 4 Temmuz'da Senato'ya gönderildi. 18 birleşimlik görüşmelerden sonra 103'e karşı 179 oyla 6 Aralık 1905 tarihinde kabul edildi. Yasa 9 Aralık 1905 tarihinde yayımlandı (Reutenauer, 1906: 34). Aynı gün yayınlanan kararname ile Eğitim ve Tapını Bakanı başkanlığında, yasanın öngördüğü, kiliselerdeki ve tapını kurumlarındaki mallarının sayım ve yazımına (envanterinin çıkarılmasına), tapını binalarının kullanılmasına, tapını derneklerine ve tapını kolluğuna ilişkin kural koyucu işlemlerin hazırlanması için bir komisyon kuruldu.

Ayrılık Rejiminin İstisnaları

Yasa birkaç değişiklikle yürürlüktedir ve Fransız laikliğinin günümüz rejimini düzenlenmektedir. Bununla birlikte üç ilde (Haut-Rhin, Bas-Rhin, Moselle) 1905 Yasası değil, 1801 Konkordası uygulanmaktadır. Yasa çıktığında bu iller 1871 – 1918 arasında Alman İmparatorluğu'nun parçasıydı. Geri alındıklarında ise eski sistemin sürdürülmesine karar verildi. Örneğin, Alsace Moselle'in yerel hukukuna göre yasal olarak tanınmış tapını kurumu ve din adamlarına devletçe maaş verilmesi sürdürülmektedir. 2014 Bütçesine göre bu üç il için 1300 din adamına maaş verilmektedir (CNFPT, 2015: 11). Buraların piskoposları, Papanın düzenlediği berat (*la bulle*), Danıştay'da kabul edildikten sonra, Cumhurbaşkanının kararnamesi ile atanmaktadır. Yahudi topluluk meclisinin haham seçebilmesi için de Başbakanının uygun bulma kararı gerekmektedir. Yukarıda aktardığımız Konkordato rejimi varlığını sürdürmektedir. Diğer tapınlar ve özellikle İslam için serbestlik ilkesi geçerlidir. Bunlar, dernek kurarak örgütlenebilmekte, dernekleri 1905 yasağına bağlı olmadığından bağış, vasiyete bağlı bağış ve kamu yardımı alabilmektedir.

1905 Ayrılık rejiminin tek istisnası, bu üç il değildir. Fransa'nın deniz aşırı topraklarındaki yönetim birimlerinde de farklı rejimler vardır (CNFPT, 2015: 10). Bunun temel nedeni, kolonilerin yönetim biçiminin özellikleri ve sürekli değişiklik geçirmiş olmasıdır. Günümüzde deniz aşırı topraklar bölge, il ve özel statülü yönetim biçimleriyle Fransa ülkesel yönetiminin parçasını oluşturmaktadır (Karahanoğulları, 2013: 41). 1905 Ayrılık Yasası'nın 43 maddesinden yasanın getirdiği rejimin Cezayir'de ve kolonilerde uygulanma koşullarının Danıştay görüşü alınarak çıkarılacak bakanlar kurulu kararıyla belirleneceği düzenlenmiştir. Guadeloupe, Martinique, La Réunion, Saint-Barthélemy ve Saint-Martin illerinde 1905 Ayrılık rejimi az bir değişiklikle uygulanmaktadır. Guyane, Mayotte, Saint-Pierre-et-Miquelon, Fransız Polinezyası, Wallis-et-Furtuna, Yeni Kaledonya, ve Fransız Antartikası ile Güney'de tapınlar, 1939 Mandel kararnameleri olarak adlandırılan hukuksal rejime göre tüzelkişilik olarak örgütlenebilmekte ve özel hukuk ilişkilerine girebilmektedir. Guyana'da, Katolik tapını binalarının onarımı ile Katolik din

görevlilerinin maaşları devlet tarafından karşılanmaktadır. Bunun dışındaki tapınlar, dernekler biçiminde örgütlenmiştir. Madagaskar'ın kuzeyinde bulunan, Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu bir ada olan Mayotte'ta 1905 Yasası uygulanmamakta Müslümanlar Dernekler Kanunu çerçevesinde örgütlenmektedir.

1905'in Temel Kuralları

Yasanın gerekçesine göre amaç, Fransa'da ilk kez din özgürlüğünü tanımak, herkese ibadet özgürlüğü vermek ve Devletin, artık hiçbir tapını tanınamaması, maaşa bağlamaması ve onlara para yardımı yapmaması sayesinde tam bir yansızlığa kavuşmasını sağlamaktır (Duguit, 1923: 271).

Yasa 43 maddeden oluşmaktadır. İlk iki madde Devlet – Kilise ayrılığının temel ilkelerini koymaktadır. Diğer maddelerde, tapını binalarının ve buralardaki taşınır malların sahipliği, tapını kamu kurumlarının malvarlıklarının geçişi, yeni oluşturulan tapını dernekleri, tapını etkinliklerinin kolluk rejimi, okullarda din eğitimi, tarikatların rejimi vb. düzenlenmektedir.

Burada genel ilkelerin yer aldığı ilk iki maddenin çevirisini aktarıyoruz. Diğer düzenlemelere ilgili konular anlatılırken yer verilecektir.

Madde 1

Cumhuriyet, vicdan özgürlüğü tanır. Yalnızca kamu düzeni gerekleri için aşağıda düzenlenmiş olan sınırlamalarla tapınların özgürce yerine getirilmesini güvence altına alır.

Madde 2

“Cumhuriyet hiçbir tapını tanımaz, paraca desteklemez ve hiçbir tapını görevlisi için ücret ödemez. ... Tapını etkinliklerine ilişkin tüm devlet, il ve belediye bütçe ve harcamaları kaldırılacaktır.

Bununla birlikte kurum papazları ve lise, kolej, okul, güçsüzler yurdu, sığınmaevi ve hapisane gibi yerlerde özgürce tapını etkinliğinde bulunulabilmesi için gerekli olan giderler sözkonusu idarelerin bütçelerinde yer alabilir.

Tapını kamu kurumları kaldırılacaktır.”

Yasanın 3–11. maddeleriyle tapını kamu kurumlarının mallarının kurulacak olan *tapını derneklerine* ve yerine göre idareye geçişi; 12–17. maddeleriyle tapını binalarının sahipliği; 18–24. maddeleriyle tapını etkinlikleri için kurulacak dernekler; 25–36. maddeleriyle tapını etkinliklerine yönelik kolluk rejimi ve 37–44. maddeleriyle de idari ve cezai yaptırımlar kurala bağlanmıştır.

Kapatılacak tapını kamu kurumlarının malları, yasanın kurulmasını öngördüğü tapını derneklerine geçirilecektir. Devrim sonrası millileştirilmiş olan tapını binalarının sahipliği idarede (devlet, il ve belediyede) kalacaktır. Bu tapını bina ve malları devredilemez, zamanaşımı ile kazanılamaz. Tapını binaları ve içindeki eşyalar, tapını derneklerinin kullanımına bırakılacaktır. Binaların tüm masraflarından ve bakımından tapını dernekleri sorumludur. İdare, bu binaların özelliklerinin korunması ve onarımı için harcama yapabilir, ancak yapmak zorunda değildir.

Konkordato döneminde, kiliselerin ve din adamların giderlerini karşılamak için oluşturulmuş olan kamu kurumu niteliğindeki mal toplulukları (*mense* ve *fabrique*'ler) kaldırılmıştır ("Tanınmış tapınılara ilişkin tüm kamu örgütlenmesi (m.44)" ve "tapını kamu kurumları" kaldırılmıştır. m.2/III).

Tapınların kamuya açık etkinliklerinin (ibadetlerinin) giderlerini karşılamak üzere özel bir tür olan tapını derneği kurma zorunluluğu getirilmiştir. Tapını dernekleri her ne biçim altında olursa olsun devletten yardım alamaz. Kamunun tapını etkinliklerine tahsis edilmiş olan kamu binalarının zorunlu onarımı için harcama yapabilmesi olanağı bu kuralın istisnasıdır.

Bir tapını derneğine ait ya da devlete ait olup da tapını derneğinin kullanımına bırakılmış olan tapını binasında gerçekleştirilen toplu ibadetler kamuya açıktır; toplantı düzenlenmesine ilişkin kurallara tabi değildir, kamu düzenini korumak amacıyla yetkili makamların denetimindedir.

Tapını binalarında siyasal toplantılar yapılması yasaktır. Bir kişiyi ibadet etmeye veya etmemeye zorlayarak vicdan özgürlüğünü ihlal etmek suçtur. İbadet mekanlarında düzensizlik çıkararak ibadete engel olmak da suçtur.

Çan çalınması, tapını derneği başkanı ile belediye başkanı arasında varılan uzlaşma üzerine valilik kararı ile düzenlenecektir. Kilise çanları, dini yönünün yanı sıra yangın alarmı, okul saatini duyurma, belediye toplantılarını duyurma vb. amaçlarla da kullanılabilir.

1801 Konkordato rejiminde din adamları devletin önemli yönetici sınıflarından birini oluşturuyordu (Eymard-Duvernay, 1911: 19). 1905 Yasası ise tapınının kamu hizmeti olma niteliğine son verdiği gibi bu hizmeti yürütmek üzere örgütlenmiş olan idari yapıda da kaldırılmıştır.

Devlet okullarında din eğitimi ancak 6 ila 13 yaş çocuklar için ve ders saatleri dışında, ders niteliği taşımadan verilebilir (m.30. Bu madde yürürlükten kaldırılmış ancak kural, Eğitim Yasası'na aktararak korunmuştur.)

1905 Devlet-Kilise Ayrılığı Yasası, tarikatlar (*les congrégations*) için de kural koymaktadır. Yasanın 4. maddesine göre, yasal izin almadan hiçbir tarikat kurulamaz." Dini tarikatlar, Dernekler Yasası'na tabidir.

Din Artık Bir Kamu Hizmeti Değildir

1905 Yasası ile din kamu hizmeti olmaktan çıkmış ve özel toplumsal kuruma dönüşmüştür (Eymard-Duvernay, 1911: 18).

Yasanın bu kurallarına göre devlet için din, tamamen yabancı kalması gereken bireysel ve özel bir konudur. Kilise (din) de devletin örgütlenmesine ve işleyişine karışamaz, din adamlarının devlette hiçbir rolü yoktur (CNFPT, 2015: 10).

Yasanın temel kuralı 2. maddede yer almaktadır: “Cumhuriyet hiçbir tapınıyı tanımaz, paraca desteklemez ve hiçbir tapının görevlisi için ücret ödemez.” Yasakoyucu için ne Katolik, Protestan, Yahudi, Müslüman ne de Budist vardır, inançlarına saygı gösterilmesi gereken insanlar sözkonusudur (Duguît, 1923: 273). Tapınlara ancak başkalarının özgürlüklerine engel olunmaması için karışılabilir.

Dine inanlar, ibadetlerini yerine getirmek için biraraya gelmekte, din adamları çalıştırmakta, ibadethaneleri yönetmekte ve yeni ibadethaneler yapmakta, Cumhuriyetin yasalarına uydukları ve kamu düzenini bozmadıkları sürece özgürdürler (Berthélemy, 1933: 294; Berthelemy, 1931: 518).

Din artık bir kamu hizmeti değildir. Din görevlilerine maaş verilmesine son verilmiştir. İnananlar tapınların giderlerini kendileri karşılayacaktır. Tapınlar için ayrılan bütçenin kaldırılmasıyla 42.000 Katolik din görevlisi (papaz) memur olmaktan çıkmış, maaşları kesilmiştir (Scot, 2007: §51).

Devletçe tanınmış (kabul edilmiş), idari örgütlenmesi devlete bağlı olan ve özel korumadan yararlanan tapınlar yerine tüm tapınların devletin gözünde eşit olduğu ve ortak kurallara bağlı olduğu bir sisteme geçmiştir (*Manuel des Cultes*, 1911: 38). 1905 Rejimi hiçbir tapınının devletçe tanınmasına olanak vermemektedir. *Devletçe kabul edilmiş tapını (~din)* sistemine son verilmiştir. Katolikler için Kilisenin devletle olan resmi bağı kesilmiş tapınlar devletten bağımsız hale getirilmiştir (*Manuel des Cultes*, 1911: 37). 1905 Devlet-Kilise Ayrılığı Yasası ile resmi ya da başka söyleyişle devletçe tanınmış tapınlar (*cultes reconnus*) kurumuna son verilmiştir. Hiçbir tapınıya yasal statü verilmeyecektir. Tapını örgütlenmeleri kamu kurumları olmaktan çıkarılmıştır.

Devlet hiçbir tapınıyı tanımaz ancak tapınlarla ilgilenir. İçişleri Bakanlığı bu işle görevlendirilmiştir. *İçişleri Bakanlığı Kamu Özgürlükleri Müdürlüğü'nün Tapınlar Dairesi* bulunmaktadır. Bu idare, 1905 Yasası'nın öngördüğü tapınlara ilişkin kolluk uygulamaları ile ve Fransa'daki dinlerin temsilcileri ile ilişkilerin düzenlenmesinden sorumludur (*Le ministère de l'Intérieur, ministère des cultes*, 2016).

Din adamlarının (görevlilerinin) özel statüsü kaldırılmış ve diğer yurttaşlarla eşitlenmişlerdir. Devletin, dinin iç işleyişine ve disipline karışması

engellenmiştir. Öte yandan yasanın ibadet yerlerinin tapını derneklerine devrini düzenleyen 4. maddesine göre bu devirde devletin, Cumhuriyetin kurallarıyla çalışmadığı sürece, tapının genel örgütlenme kurallarını dikkate alması gerektiği öngörülmüştür. Bu konuyu tapını derneklerine Katolik Kilisesinin gösterdiği tepkiyi aktarırken ele alacağız.

Ayrılıktan sonra artık Kilise kendi örgütlenmesi, disiplini, törenleri ve öğretisi konusunda devletten bağımsız olarak tam yetkilidir (*Manuel des Cultes*, 1911: 161). Kilisesi, Vatikan'ın kararlarını devletin onayına tabi tutmadan doğrudan doğruya uygulayabilir. Papazlar verdikleri derslerde ve vaazlarda konularını ve dini öğretilerini, kamu hizmeti yürüten kişiler aleyhine hakaret ve iftira; yasalara karşı gelmeye yönelik kışkırtmada bulunmadığı ya da iç savaş çağrısı niteliği taşımadığı sürece serbestçe seçebilirler (*Manuel des Cultes*, 1911: 162).

Kilisenin ve Papanın Ayrılığa Tepkisi

Protestanlar ve Yahudiler yasanın getirdiği rejimi kabul edip buna göre örgütlendiler. Çoğunluğu oluşturan Katolikler ise 11 Şubat 1906 Vehementer Genelgesi ile tepkisini dile getiren Papa'nın talimatıyla yasanın uygulanmasına karşı koymaya başladılar.

En önemli karşı çıkış Katolik örgütlenmesinin dernek biçimine sokulma zorunluluğuna yönelikti. Kilise dini topluluğun örgütlenmesinde kilise üyesi olmayan kişilerin de yer alabilecek olmasından rahatsızdı. 1905 Devlet – Kilise Ayrılığı Yasası, dinin örgütlenmesini idarenin (devletin) örgütlenmesinden ayırmış, özel alana bırakmıştır. Bu amaçla kişilerin bir araya gelme biçimlerinden dernek kurumu kullanılmış ancak derneklerden farklı olarak özel bir biçim olarak *tapını derneği* oluşturulmuştur. Yasanın öngördüğü tapını dernekleri (*les associations cultuelles*), o güne kadar kullanılmakta olan kiliselerin, *mense* ve *fabrique*'lerin kullanımını devralacaktı. Fransız din adamları bu çözümü olumlu bulmuştu. Buna karşılık Papa, 10 Ağustos 1906 tarihli *Gravissimo officii munere* genelgesi ile dini dernekler kurulmasını yasakladı (Berthélemy, 1933: 296; Berthelemy, 1931: 525). Papa'ya göre dernek biçiminde örgütlenme “Kilise'nin İsa tarafından oluşturulmuş kuruluşuna aykırıdır. Kilise, İsa'nın, bedenidir, papazlarla yönetilir” (Autin, 1930: 180) ve “Kilise, sürü ve çobanından oluşan *eşitsiz* bir topluluktur” (Duguit, 1923: 274).

Katolikler tapını dernekleri kurmayınca, kiliselerin ve tapını kamu kurumlarının sahip olduğu malların kime devredileceği sorunu yaşanmaya başladı. Tapını kamu kurumlarının mallarının belediyelerdeki yardım kurumlarına devredilmesine karar verildi. Kiliseler ve içindekiler ise, ibadetlerini sürdürmek isteyen müminlerin kullanımına bırakıldı. Kilise ve bağlı

kurumların mallarının sayımı ve yazımı (*l'inventaire*) krize dönüştü. Yazılan mallardan tapınıya ilişkin olanlar tapını derneklerine özgülenecek ve kapatılan tapını kamu kurumlarına ait olanlar da belediyelerde bulunan yardım kurumlarına aktarılacaktı. Katolik basın yazıma karşı gösteriler yapılması yönünde yayınlar yaptı (Sabatier, 1906: 198-211). Katolikler, Medeni Kanuna dayanarak 17000 dava açtı. Hükümet, dini kurumların malvarlıklarına ilişkin davaların ancak doğrudan ardılı olan kurumlarca açılabilmesine ilişkin kararname çıkararak bu davaların önkoşuldan reddedilmesini sağladı (*Deux conséquences de la loi de séparation*: 7) Yazımlar gösterilerle, sert tepkilerle karşılaşmış olmasına karşın ülkesel ve bölgesel bir başkaldırı biçimine dönüşmedi (Boyer, 1914: 5). Vatikan'ın tavrından farklı olarak Fransız Katolik din adamlarının önemli bir bölümü yasanın uygulanmasına karşı çıkmadılar. Papanın değerlendirmesinin tersine Fransız kamuoyunda Ayrılık Yasası'na güçlü bir tepki yoktu.

Yasa çıktıktan sonra, bir grup kardinal, ilke olarak ayrılığa karşı çıktıklarını belirtse de Yasa'nın 4. maddesinin yeni kurulacak tapını dernekleri için koruma getirdiğini kabul ettiklerini açıkladılar. Yeşil Kardinaller olarak adlandırılan bu topluluğa göre bu maddede yer alan “tapını dernekleri, hizmetini üstlendikleri dinin, örgütlenme ilkelerine uymalıdır” kuralı sapkınlık ve bölünme tehlikesini ortadan kaldırmaktadır. Yeşil Kardinaller, 27 Mart 1906 tarihinde Le Figaro Gazetesi'nde bir açılama yayımlayarak Papa'dan tapını derneklere izin vermesini istediler (Autin, 1930: 181). Çağrıları yanıtızsız kaldı. Fransa Piskoposlar Kurulu Paris toplantısında yasanın temel ilkelerini kabul kararı aldı. Buna karşın Papa, 10 Ağustos 1906 tarihli *Gravissimo* Genelgesi'ni yayımlayarak Ayrılık Yasası'nı ve tapını derneği kurulmasını mahkum etti (Autin, 1930: 182).

Hükümet, Papalığın tapını dernekleri kurulmasını yasaklaması nedeniyle kiliselerin kapanmasını engellemek için kolay bir çözüm buldu (Berthélemy, 1933: 297; Berthelemy, 1931: 528). İbadet için yapılacak toplantıları genel toplantıların hukuksal rejimine bağladı. Dini binaları da din adamlarının ve müminlerin kullanımına bıraktı. Toplantı yasasına göre dini toplantılar için bildirim yeterliydi ve ayrıca, ibadet etmek isteyenleri tek tek bildirim yükünden kurtarmak için bir yıl boyunca yapılacak tüm ibadetler için tek bir bildirim yeterli sayıldı. Halk Kiliselerini zaten kullanmayı sürdürüyordu. 9 Aralık 1905'te yasa yayımlandıktan sonraki ilk Pazar günü, 13 Aralık'ta, Katolikler ayinleri için her zaman olduğu gibi Kiliselerine gittiler; yasa Kiliselerin ancak tapını dernekleri tarafından kullanılabileceğini öngörüyordu ancak Katolikler ne dernek kurdular ne de toplantı yapılabilmesi için gerekli olan bildirimlerde bulundular (Bureau, 1921: 232). Hükümetin bu fiili durumu hukuksallaştırması Vatikan'a karşı savaşımında iyi bir adımdı. Piskoposların bir bölümü bu çözümü benimseme eğilimi gösterince Papa yine yasak getirdi. Papa ve

Fransa'daki piskoposların çoğunluğu, “sürüdeki koyunların” kiliselerden ücretsiz ve kişisel (aracısız) yararlanma hakkı elde etmesine karşı çıkıyordu çünkü bu durum, Kilise tarihinde uzun çatışmalar sonucunda oluşturulmuş olan hiyerarşiye ve piskoposların, papazların otoritesine karşı koyuşa yardım edebilirdi (Bureau, 1921: 141-142). Papanın yasağına bir misilleme olarak ve savaşı sürdürmek üzere, 2 Ocak 1907'de yeni bir yasa çıkarılarak ibadet amaçlı toplantılar için bildirim koşulu da kaldırıldı (Boyer, 1914: 21).

Buna karşın Papa'nın olumsuz tavrı sürdü. Papa'nın laik hukukun tanıdığı biçimlerin kullanılmasını yasaklayan tavrı Katolik Kilisesi için olumsuz sonuçlar doğurdu; Kilise'yi yasal olarak yararlandığı dini binalardan mahrum etti (Berthélemy, 1933: 298; Berthelemy, 1931: 530). Deneyimli piskoposlar birer birer görevlerinden ayrıldı, yerlerine Vatikan tarafından seçilen Roma Kilisesi savunucusu ve uzlaşmaz genç piskoposlar geldi. Buna karşın laiklik düşüncesi, önemli bir karşıtlık görmeden, Devlet – Kilise ayrılığı aşaması ile ilerlemesini sürdürdü (Autin, 1930: 186).

Halk için Papa'nın Devlet – Kilise ayrımını kabul etmemesinin ibadetlerini yerine getirmek bakımından hiçbir sonucu yoktu. Katolik Kilisesi, Cumhuriyetin halkın inançlarını ve dinsel yaşamlarını tehdit ettiği konusunda halkı ikna edemedi (Scot, 2007: §52). Halk kiliselerinden yararlanıyor ibadetlerini gerçekleştirebiliyordu. Kiliseye ayrılan kamu bütçesi kaldırılmış ve bu kaynak devletçe yoksullar için harcanmaya başlanmıştı. Papa kabul etmese de ayrılık gerçekleştirilmişti.

İlişkilerin Düzelmesi ve Kilisenin 1905 Ayrılığını Kabul Etmesi

Fransa Cumhuriyeti ile Vatikan arasındaki ilişkilerin düzelmesini I. Dünya Savaşı sağladı. Yeni Papa, Kilisenin Fransız hukukuna tabi olarak örgütlenmesini kabul etti (Berthélemy, 1933: 301; Berthelemy, 1931: 536). *Piskoposluk Dernekleri* adlı dernekler kurulmaya başlandı. Fransız Danıştay'ı, kilise hukukuna göre düzenlenen dernek tüzüklerinin Fransız hukukuyla, özellikle de 1905 Devlet-Kilise Ayrılığı Yasası ile uyumlu olduğu yönünde görüş bildirdi. Papa da 18 Ocak 1924 tarihinde bu derneklerin kurulmasına izin verdi (Dhuet, 1926: 31). 1923-1924 arasında Fransa ile Vatikan arasında yapılan görüşmeler üzerine varılan uzlaş ile geliştirilen *piskoposluk dernekleri* günümüzde de Katoliklerin dini örgütlenme biçimidir. Bunlar, her bir piskoposluk bölgesinde, piskopos yönetiminde yalnızca tapını masraflarını karşılamak üzere kurulan derneklerdir. Böylelikle Katolikliğin örgütlenme ilkeleri ile uyumlu bir yöntem bulunmuştur (Seneze, 2007). Tapını dernekleri uygulamasının ilk yıllarında da derneklerin iç düzenlerinde ve kiliselerin kullanımında Katolik hiyerarşisini korumaya ve bölünmeleri engellemeye

yönelik bir yargısal içtihat gelişmişti (ilk on beş yıllık içtihat için bkz. Bureau, 1921: 51).

13 Kasım 1943 tarihinde Kardinaller ve Piskoposlar Meclisi, Papa XII. Pie'nin öğretisine uygun biçimde, inançlar bakımından bölünmüş bir toplumda insanların din özgürlüğüne, devletin de dünyevi iktidara sahip olduğunu kabul ederek laikliğe bağlı olduklarını ilk kez ilan ettiler (Sorrel, 2006: 270). Katolik Kilisesi, 1905 Laikliğini benimsedi.

Bu yasanın en önemli ve tarihte benzeri görülmemiş sonucu, Fransız din adamlarını Roman Katolik Kilisesi'ne tam olarak tabi kılmasıdır. Fransız piskoposlar yetkilerini ancak Papadan alırlar. 1905 Devlet – Kilise Ayrılığı yasası, özel hukukun konusu yaparak Katolikliğin Fransa'daki örgütlenmesini bir kamu hukuku ve hükümet sorunu olmaktan çıkarttı (*Manuel des Cultes*, 1911: 42). Fransız Katoliklerinin Papa ile ilişkisi her türlü devlet denetiminden kurtuldu. Konsillerin kararnameleri, seçim beratları ve benzeri kararları Fransa'da yayımlanabilir ve serbestçe dolaşıma sokulabilir oldu. 1905 Ayrılık Yasası Fransa'daki piskoposları seçmede ve Fransa'daki örgütüne istediği kararları yollamakta mutlak bir yetki vermektedir. Piskoposlar da din görevlilerini seçmekte ve kilise çevreleri oluşturmakta serbesttir (Duguit, 1923: 277). Duguit'ye göre Papanın 1905'e karşı çıkması piskoposlara yeterince yetki vermemesi değil fazlasıyla yetki vermesidir.

Hukukçuların Tavrı

Ayrılık Yasası'nın kabulü ve daha sonra da yorumlanması hukuk fakültesi hocaları arasında da bir konumlanışa yol açtı. Hukuk profesörlerinin çoğunluğu Katolik Kilisesi'ne bağlıydı, azınlık ise etkin Cumhuriyetçilerdi. Adhémar Esmein, Lévy-Ulmann ve Gaston Jèze, Devlet – Kilise Ayrılığı'nın ateşli savunucularıydılar. Léon Duguit ve Henri Berthélémy ise daha ılımlı destekçilerdi. Maurice Hauriou, Léon Michoud ve Louis Rolland ise yasayı eleştiriyordu (Halpérin, 3). Berthélémy, Devlet – Kilise ayrılığının kaçınılmaz ve vicdanlarda çoktan gerçekleşmiş olduğunu, yapılanın yalnızca bunu yasalaştırmaktan ibaret olduğunu savunuyordu. Yasayı hayranlık verici derece liberal olarak nitelendiriyordu. Duguit'nin yaklaşımı ise biraz daha incelikliydi. O da meslektaşları gibi Konkordato rejiminin artık sürdürülemez olduğu kanısındaydı ancak tek yanlı olarak tam ve mutlak bir ayrılığa gitmek yerine Papalık ile pazarlık yapılması gerektiğini savunuyordu (Halpérin, 7). Gaston Jèze, Duguit'nin eleştirilerine yanıt vermiş ve Fransa Devleti'nin bu konuda yasa çıkarmakta tam yetkili olduğunu, kilise mallarının yağmalandığı eleştirisinin siyasal nitelik taşıdığını, 1905 ve 1907 yasalarının hukuka tam olarak uygun olduğunu belirtmiştir. Kamu hizmeti ilkelerini kuramlaştıran hukukçu olan Louis Rolland, laikliği bu ilkeler arasında görmemiş ve Ayrılığı

hep eleştirmiştir (Halpérin, 12). Kendisini “pozitivist Katolik” olarak tanımlayan ve Aziz Thomas’ın öğretisine bağlı olan Hauriou, eleştirse de Ayrılık Yasası’nı mahkum etmemektedir. Hauriou da Konkordatonun bitmesi gerektiğini düşünmekte, ancak yumuşak bir ayrılık rejimi savunmaktadır (Halpérin, 9). 1905 Yasası’nı da özgürlükçü bulmakta ve tapınıyı kamu yararına bir etkinlik olarak öngördüğünü savunmaktadır. Ona göre Yasa, vicdan özgürlüğü ve tapını özgürlüklerini içeren bir din özgürlüğü yaratmıştır. Hauriou’nun bu görüşü kabul görmemiştir. Fransız hukukunda başlı başına bir özgürlük olarak din özgürlüğü bulunmamaktadır. Vicdan özgürlüğü kapsamında değerlendirilmektedir.

3. 1905 Sonrası Tapını (~Din) Örgütlenmesinin Hukuksal Rejimi

3.1. Tapınların Örgütlenme Biçimleri

Piskoposluk Dernekleri (Les associations diocésaines)

Katolikler, Dernek Yasası ile düzenlenmiş olan genel dernek biçimini ya da 1905’in getirdiği tapını derneği biçimini kullanmamış birkaç istisna dışında piskoposluk dernekleri biçiminde örgütlenmiştir. Piskoposluk dernekleri Papa’nın tapını dernekleri biçiminde örgütlenmeye tepki göstermesi üzerine geliştirilmiştir.

Bu dernekler, Vatikan ile uyumlu olan piskoposluk yetkesi altında ve Katolik Kilisesinin kuruluş kurallarına uygun olarak Katolik tapınısını örgütlemek amacını taşırlar. Piskoposluk dernekleri 1905’in öngördüğü tapını derneklerinden farklıdır; kendilerine tapını binası tahsis yapılmaz yalnızca tapını giderlerini karşılamak için faaliyette bulunurlar (Maurey, 2015: 3).

1905 tapını dernekleri tapını giderlerini, bakım/sürdürme giderlerini ve genel giderleri karşılamak üzere örgütlenirken Katolik ibadeti (tapınısı) piskoposluk derneklerinin etkinlik alanında yer almamakta, böylece dini örgütlenmeye devletin ve laik (kilisedışı) kişilerin karışması engellenmektedir (Dhuët, 1926: 31). 1924 yılından sonra, Katolik dini binalarının yapılmasına karar verme ve buna para bulma piskoposluk derneklerinin işidir. Daha önce yapılmış olan binalar ise devletin veya yerel yönetimlerin sahipliğinde olmakla birlikte tapını derneklerine tahsis edilmiştir.

Piskoposluk dernekleri, etkinlik konusundaki sınırlılık dışında tapını derneklerinin genel hukuksal rejimine bağlıdır.

Tapını Dernekleri (~ Dini Dernekler) (Les associations cultuelles)

1905 Devlet-Kilise Ayrılığı Yasası, kaldırılan tapını kamu kurumlarının yerine geçmek üzere tapını dernekleri kurulabilmesini öngörmüştür. Tapını dernekleri, bir dernek türüdür. Temel kural ve özellik tapını derneklerinin dernekler devletten herhangi bir biçimde para ve yardım alamamasıdır.

Tapını derneklerinin etkinlik konusu yalnızca bir dinin kamuya açık tapınlarının yerine getirilmesini sağlamaktır. *Kamuya açık tapını etkinliği*, bir araya gelmiş aynı dini inanca sahip kişilerce belli ayinlerin ve ibadetlerin gerçekleştirilmesi amacıyla örgütlenmiş olan etkinliklerdir (*Associations religieuses*, 2016). Tapını dernekleri ancak kamuya açık tapını ile bağlantılı etkinlikte bulunabilir. Buna göre tapını binalarının satın alınması, kiralanması, bakımı ve düzenlenmesi ile tapınıyı düzenleyen din adamlarının eğitimi ve ihtiyaçlarının karşılanması tapını derneklerinin etkinlik konusunu oluşturmaktadır (*Associations religieuses*, 2016).

Tapını dernekleri serbestçe kurulurlar. Ancak kuruluş aşamasında tapını derneği niteliği kazanmazlar. Bu statü, tapını derneklerine tanınan ayrıcalıklardan yararlanmak için idareye başvurdıklarında idarece tanınır.

Tapını derneği statüsü idari işlemle verilir. Danıştay, 24 Ekim 1997 tarihinde verdiği görüşünde idarenin bir derneğe tapını derneği statüsü verebilmesi için üç koşulun gerçekleşmiş olması gerektiğini belirtmiştir. Danıştay'ın kararı, 1905'ten beri oluşan hukuksal rejimin temel ilkelerini ortaya koymaktadır (Bachelier, 2016). İlk olarak derneğin, 1905 Yasası'nın 18 ve 19. maddelerinin öngördüğü biçimde tapını etkinliği amacını taşıması gerekir. İkinci olarak derneğin tek amaçlı kurulması zorunludur. Tapını dışında etkinlikte bulunulamaz. Üçüncüsü dernek etkinliklerinin kamu düzenini bozucu nitelikte olmaması gerekir (Maurey, 2015: 5).

Derneğin tapını etkinliği amacıyla kurulmuş olması koşulu tapının hukuken saptanması sorununu doğurmaktadır (Schwartz, 2005a). Uyuşmazlık durumunda yargıç tapının “doğru yolda” olup olmadığını araştırır. Öznel koşul olarak tanrıya inanç ve nesnel koşul olarak da törensel etkinliklerle bu inancı kutlamak, ibadet etmek için bir araya gelen bir topluluğun varlığı yeterlidir. Derneğin tek amacının bulunması gerekliliği ise karma amaçlı tapını derneği kurulmasını engellemektedir. Dernek yalnızca tapını etkinliklerine özgülenmiş olmalıdır. Danıştay kararlarına göre tapını amacıyla kurulmuş bir dernek aynı zamanda dini yayınlar çıkarıyorsa ya da bunların satışıyla uğraşıyorsa ona tapını derneği statüsü tanınmaz. Danıştay, tapını etkinliğinin yanısıra eğitim, manevi değerlerin korunması, toplumsal ve kültürel etkinlik gibi amaçların eklendiği derneklere de bu statüyü tanınamamaktadır. Tapını dernekleri yalnızca tapını binalarının masraflarını ve din görevlilerinin

ücretlerini karşılamak üzere kurulabilirler. Üçüncü koşul, kamu düzeniyle uyumlu olmadır. Danıştay ilk kararlarında derneğin izlediği öğretinin, kamu düzeni ile çelişip çelişmediğini, eylemlerinden bağımsız olarak değerlendirdiyordu. Bu nedenle örneğin Yehova Şahitleri'nin kurduğu derneklere tapını derneği statüsü tanınmasını kabul etmiyordu. 1990'dan sonra kamu düzeni ile çelişki taşıyıp taşımadığını saptamak için öğretiyi tek başına değil derneğin etkinlikleri ile birlikte değerlendirmeye başladı (Schwartz, 2005b: 8). Örneğin 2004 yılında verdiği kararda, Mandarom inancına sahip olanların kurmuş olduğu dernek için, tapınının kurucusu hakkında yürütülmüş olan ceza soruşturmaları ve derneğin, yasaları tanınamama çağrısı yapan diğer derneklerle bağlantıları nedeniyle tapını derneği statüsü verilmemiştir (Schwartz, 2005b: 10).

Tapını dernekleri, bildirimle kurulurlar. Kuruluş bildiriminde faaliyet yeri (çevresi) belirlenir. Derneklerin kuruluşu için 1.000 kişiden az nüfusu bulunan belediye sınırlarında 7 kişi, 1.000–2.0000 için 15, 20.000'den büyük belediye sınırlarında ise 25 kişi gerekmektedir (*Associations religieuses*, 2016). Ayrıca kuruluş bildiriminde üye listesi de yer almalıdır.

Tapını derneklerinin gelir kaynakları, kayıt ve kayıt yenileme ücretlerinden, üyelerinin verdiği aidatlardan, bağış, miras yoluyla yapılan bağış ve elden bağışlardan, tapını giderleri için ayni ve nakdi yardım toplanmasından, dini hizmetler ve törenlerde alınan ücretlerden oluşmaktadır (*Associations religieuses*, 2016). Tapını dernekleri Maliye Bakanlığınca denetlenirler ve parasal işlemleri ve malvarlıkları şeffaflık kuralına tabidir (Maurey, 2015: 5).

Tapını dernekleri devletten herhangi bir biçimde para ve yardım alamazlar. Devlet tüzelkişiliği dışındaki idareler (bölgeler, iller ve belediyeler) yani ülkesel yönetimler de (*les collectivités territoriales*) tapınılara para aktaramazlar, destek olamazlar. Bu kuralı ihlal eden pek çok karar idari yargı tarafından iptal edilmiştir. Örneğin bir belediyenin, yeni tapını binası yapım masraflarına katılması; amaçları arasında tapını etkinliği de bulunan bir derneğe bina alımı için parasal destek sağlanması; temel amacı tapını etkinliği olan bir derneğe belediye taşınmazlarının piyasa değerinin altında bir fiyatla satılması kararları hukuk aykırı bulunmuştur. Bunlar, tapını amaçlı bina yapımlarını desteklemeye ilişkin kararlardır. Tapını binasının temizlik, ısıtma ve aydınlatma giderlerinin belediyelerce karşılanması da ilke olarak olanaklı değildir. Ayrıca, tarihi değeri nedeniyle tescillenmiş olanlar dışındaki tapını binalarının düzenlenmesi, onarılması ya da süslenmesine ilişkin giderlere idarelerin katılması da yasaktır. İdarelerin kamu binalarını, değerinden düşük fiyatla tapını etkinlikleriyle ilgili derneklere ya da din görevlilerine kiralama kararları da iptal edilmiştir. O yöre için geleneksel nitelikte olan, kültürel ve turistik değer taşıyanlar dışında belediyelerin, dinsel törenlerin örgütlenmesine katılması da olanaklı değildir (Maurey, 2015: 45-47).

Tapını derneklerine kamu desteği yapılamamakla birlikte tarihi nitelik taşıyan tapını binalarının tamiri için yerel yönetimler mali yardım yapabilirler. Bu yardımlar ancak binanın tarihi niteliğinin korunmasına ilişkin olabilir ve zorunlu değildir (Maurey, 2015: 70).

Devletin tapını derneklerine kaynak aktaramaması kuralını zayıflatan ya da kuralı dolanan yöntemler de bulunmaktadır. Bunun en açık örneği Paris Büyük Camii'dir. 1922 yılında, I. Dünya Savaşında Fransız ordusunda savaşmış Fransa için ölen Cezayirliler anısına devlet tarafından cami yaptırılmasına karar verilince, kamu parası kullanılabilmesi için camiye Cezayir hukukunun uygulanması yöntemi bulunmuştur (Scot, 2007: §64). Devletin tüm parayı verdiği bu örnek dışında dolaylı para aktarımı yöntemleri de bulunmaktadır. 1942 yılında işgaldeki işbirlikçi Vichy yönetimi tapını derneklerine, yardım etkinlikleri ve tapını binası yapımı için yapılan bağışların vergi matrahından düşülebilme olanağı getirmiştir. Bu kural günümüzde de yürürlüktedir. Bir başka dolaylı kamu kaynağı aktarma yöntemi de tapını derneklerinin yeni ibadethane yaptırmak için aldıkları borçlara kamu güvencesi verilmesidir (Basdevant-Gaudemet, 1998: 345). Ayrıca belediyeler tarafından tapını binası yapımı için uzun süreli idari kira (*bail emphytéotique administratif*) yöntemiyle tapını derneklerine arazi verilmektedir (*L'affectation légale*, 2017). Tapını binaları, emlak ve iskan vergisinden de muaftır (*Le régime de séparation*, 2017). Bunun dışında tapını derneği olmayan derneklerle örgütlenmiş tapınların kurduğu "kültür merkezlerine" de kamu yardımları yapılabilmektedir. Danıştay bu konuda devletin dini örgütlenmelere kaynak aktarması yasağına aykırılık oluşturmaması için, 2011 yılında verdiği kararlarda, ölçütler geliştirmiştir (Maurey, 2015: 5).

Dernekler ve Kilise Yardımlaşma Kuruluşları

1905 Yasası'nın öngördüğü tapını dernekleri ve bunun özel bir türü olan piskoposluk dernekleri dışında da kişiler dernekler kurarak tapını etkinliklerini düzenleyebilir ya da dini amaçlarla bağlantılı yardımlaşma, bilgilendirme vb. etkinliklerde bulunabilir. Dinin toplumsal örgütlenmesi özel hukukun konusudur. Dernekler Yasası bu amaçlarla dernek kurulmasına engel değildir. Dini çevrelerin yoksullara yardım, manevi yardım, bir topluluğun kültürel, toplumsal, eğitsel, ruhsal yaşamını geliştirme ya da bir dinin eğitimi gibi konularda dernek kurması olanaklıdır (*Associations religieuses*, 2016). Derneklerin adlarında, din adı geçebilir. Tapını derneklerinden farklı olarak bunların tüzüklerinin ve iç örgütlenmelerinin, ait oldukları tapının (dinin) kurallarına uygun olması koşulu aranmaz.

Dini toplulukların kurmuş olduğu bu tip dernekler, dini amaçları dikkate alınarak karma amaçlı dernekler (*les associations à objet mixte*) olarak da

adlandırılmaktadır. Bunlar özel bir rejime bağlı değildir, klasik derneklerdir. Tapını derneklerine tanınan ayrıcalıklardan, özellikle vergi muafiyetlerinden, bağış ve vasiyetle bağış kabul etme izinlerinden yararlanamazlar (*Associations religieuses*, 2016).

Fransa’da sağlık, sosyal yardım, yaşlılara hizmet vb. alanlar büyük oranda devletçe kamu hizmeti olarak örgütlenmiştir. Öte yandan toplumsal dayanışma etkinlikleri Kilise için de vazgeçilmez bir alandır. Fransız hukuku Kilisenin kendi kurmuş olduğu yardım örgütleri üzerinde denetim kurmasına olanak tanımaktadır (Basdevant-Gaudemet, 1998: 356). Örneğin, dini yönelimli hastaneler bulunmaktadır. Bunlar şirket veya vakıf biçiminde örgütlenmiştir. Kilisenin kuruluşuna öncülük ettiği vakıflara kamu yararına çalışan vakıf statüsü de tanınabilmektedir. İnsani yardım alanında Katolik Kilisesine bağlı çok sayıda örgüt bulunmaktadır. Bu kurumların dini özelliğinin gerektirdiği kimi sonuçlara kamu düzeniyle çelişmediği oranda izin verilebilmektedir. Örneğin, dini yönelimli sağlık kurumlarında kürtaj yapılmamasına devlet karışmamaktadır. Dini yönelimli hastanelere yapılan devlet yardımı 1905 Yasası’na aykırı sayılmamaktadır. Hastanelerde din adamları çalışmaktadır ve bunların çalışma ilişkisi iş hukuku kapsamında değildir. Dini yönelimli hastanelerde din adamı olmayan çalışanların sayısında da artış görülmektedir. Din adamı olmayan hastane çalışanları, iş hukukuna tabidir.

3.2. Tapını Binalarının Sahipliği ve Kullanımı

1802 ila 1905 arasında Konkordato rejiminde din bir kamu hizmeti olarak örgütlenmişken yeni dini binaların yapımında iki rejim vardı. Bina belediye arazisinde yapılırsa mülkiyeti belediyenin, *tapını kamu kurumlarının* arazisi üzerine yapılırsa o kamu kurumunun olurdu. Her durumda tapını binaları kamu mallarıydı (Maurey, 2015: 1).

1905 Devlet-Kilise ayrılığından sonra artık devletin kilise ya da diğer dinlere ait tapını binaları yapması olanaklı değildir. Gerçek ve tüzelkişiler imar hukukuna uymak koşuluyla tapını binaları yapabilir. Bu binalar özel mülkiyet konusudur.

1905 Devlet – Kilise Ayrılığı Yasası çıktığı anda varolan tüm tapını binalarının sahipliği ilke olarak kamudadır. Günümüzde de çoğunlukta olan bu binaların sahiplik rejimi Devrim, Konkordato ve Ayrılık tarafından belirlenmiştir. Devrim, Kilisenin mallarını millileştirmişti. Millileştirilmiş olan

bu taşınır ve taşınmazlar devlet, il ve belediyelerin sahipliğindedir; kamu malı niteliğindedir.¹³

1905 Devlet – Kilise Ayrılığı Yasası'nın 12. maddesine göre 1789 yılında millete geçmiş olan dini binalar devletin, illerin veya belediyelerin mülkiyetinde kalacaktır. Kaldırılmış tapını kamu kurumlarına ait olan dini binalar ise yasanın kurulmasını öngördüğü dini derneklere devredilecektir (m.8). Katolikler dini dernek kurulmasını kabul etmediler. Protestan ve Yahudi topluluklar ise dini dernekler kurarak tapını binalarının kendilerine tahsisini sağladılar (Maurey, 2015: 2). Katolikler içinse ayrı bir çözüm bulundu. 1920'lerin başında Vatikan ile varılan uzlaşma sonucunda Katolikler için Piskoposluk Dernekleri (*les associations diocésaines*) kurma olanağı getirildi. Ancak bunlar 1905'in öngördüğü dini derneklerden farklıdır; kendilerine dini bina tahsis yapılmaz, tapını binalarındaki giderleri karşılamak için faaliyette bulunurlar (Maurey, 2015: 3). 1907 yılında çıkarılan bir yasa ile Katolik tapını binalarının kullanıcılara (müminlere) ve papazlara özgülenmesi yöntemi getirildi. Katolikler için tahsis, kilise çevresini yöneten, piskoposluk tarafından atanmış olan papaza yapılmaktadır. Piskoposluk tarafından atanmamış ya da görevden alınmış bir din adamına tahsis yapılamaz (*L'affectation légale*, 2017). Kilise ancak Katolik kilisesi hiyerarşisi içinde yer alan ve Kilise üstlerinin emirlerine tabi olan papazlara tahsis edilebilir. Danıştay ve Yargıtay'ın dini gerekleri dikkate alan içtihadı, dini bölünme girişimlerine engel olmaktadır (*Manuel des Œuvres ...*, 1931: 26-27).

İdare (genellikle belediye) sahip olduğu tapını binalarını, kiliseleri istediği hizmete tahsis edemez. Ayrılık Yasası'na göre kiliseler, tapını derneklerine tahsis edilmek zorundadır. Fransız Danıştay'ı 1912 ve 1913 yıllarında verdiği kararla 1905 Yasası'nın belediyelere, sahip oldukları kiliseleri kullanma yetkisi vermediği ve kiliselerin münhasıran müminlerin kişisel kullanımında bulunduğu sonucuna varmıştır (Maurey, 2015: 2). İdare elindeki tapını binası ve eşyaları için süresiz, tekelli ve ücretsiz tahsis yapmak zorundadır (1905 Yasası m.13, 1907 Yasası m.5) (*L'affectation légale*, 2017: 2).

1905 Yasası'nın 17. maddesine göre, yasanın kapsamındaki binaların sahipliği devredilemez (elden çıkarılamaz) ve bu binalar üzerinde zamanaşımı işlemmez. 1905 öncesine tarihlenen dini binaların bakımı ve onarımı belediye bütçeleri üzerine büyük yük getirmektedir. Bu nedenle belediyeler günümüzde

¹³ Dini binaların durumuna ilişkin çalışmalar yapmak üzere Katolikler tarafından kurulmuş olan *l'Observatoire du Patrimoine Religieux* tarafından hazırlanan rapordan güncel bilgilere erişebilmektedir. Bkz. *L'affectation légale*, 2017.

dini binaların mülkiyetini kendine özgü gelirleri olan *belediyelerarası işbirliği kamu kurumlarına (EPCI)* devretmeyi seçmektedir (*L'affectation légale*, 2017: 8). Bu kurumlara ilişkin yasa ile 1905 tarihli yasanın 12 ve 13. maddeleri değiştirilmiştir.

25 Aralık 1942 tarihli Yasa ile belediyelere karşılıksız dini bina bağışı yapılmasına olanak tanınmıştır. Örneğin, Paris'teki büyük Sinagog belediyeye bağışlanmıştır, belediyenin malıdır (Maurey, 2015: 3).

Fransa'da günümüzde özellikle yeni gelişen dinler ve yeni gelişen kentsel alanlar için yeni tapını binası gereksinimi ortaya çıkmaktadır.¹⁴ Bu gereksinimi karşılamak için belediyeler ve iller, gelişmekte olan yerleşim bölgelerinde tapını binalarının yapılabilmesi için tapını dernekleri tarafından alınan borçlara güvence verebilmektedir. Nüfusu 2.000'den az olmakla birlikte hızla artış yaşayan kentsel bölgeler gelişmekte olan yerleşim yeri olarak nitelendirilmektedir (*Associations religieuses*, 2016). Borç güvencesi dışında, idare sahip olduğu arsaları tapını binası yapımı için uzun dönemli kiraya da verebilmektedir. Ayrıca, tapını etkinliği ile kültürel ve toplumsal etkinliği birleştiren binaların yapılması durumunda idare, tapını etkinliği dışındaki işlev için parasal destek sağlayabilmektedir. Örneğin, bir katedralin arkasında oluşturulan dini eserler müzesinin yapımı için ya da bir cami yerleşkesinde bulunan hamamın yapımı için kamu kaynağı aktarılmasında olduğu gibi. Bunun için Danıştay kararlarında aranan koşul, verilen paranın yapının kültürel ve toplumsal kullanım bölümünün maliyetini aşmaması ve herkese açık olmasıdır. Ayrıca, tapını binasının tahsis edilmiş olduğu tapını derneği ile kültürel/toplumsal etkinlik alanını yöneten derneğin ayrılmış olması gerekmektedir (CNFPT, 2015: 17).

İçişleri Bakanlığı verilerine göre 2015 yılında Müslümanlar için 2.500 tapını binası bulunmaktadır (*Le financement d'une mosquée*, 2017). Bunlardan 90 tanesi camii niteliğindedir. 410 caminin yapımı sürmektedir. Camiye dönüştürülmüş birkaç kilise de bulunmaktadır. Örneğin, Clermont-Ferrand'daki Saint Joseph Şapeli, kentin Müslüman topluluğunun kullanımına bırakılmış, şapeldeki dini simgeler yeni bir dekorasyon ile gizlenmiştir (*Des églises transformées en mosquées*, 2017). Graulhet beldesindeki kullanımda olmayan

14 Yeni tapınlar, özellikle Fransa'da Katoliklikten sonra ikinci inanç olan İslam için, yalnızca ibadethane gereksiniminden söz edilmemektedir. Bir Katolik dergisinde, mezarlıklarda Müslümanlar için ayrı bölüm bulunmaması; orduda, hapishanelerde, hastanelerde ve okullarda kurum din adamlarının bulunmaması; din adamı yetiştiren kurumların eksikliği; dini bayramların kutlanması, kurban kesimi, hacca gitme vb. dini görevlerin örgütlenmesinde yaşanan güçlükler Müslümanların karşılaştığı sorunlar olarak sayılmaktadır (Boyer, 2001).

bir kilise de belediyenin ve dini toplulukların işbirliği ile camiye dönüştürülmüştür.

Tapını Binalarının Eklentileri

Tapını binaları, yalnızca tapının gerçekleştirdiği alandan oluşmaz. Danıştay'a göre tapını binası, "işlevsel olarak ayrılmaz olan eklentileriyle" belirlenir (Maurey, 2015: 2). Nelerin eklenti olduğuna ilişkin yasal tanımlama yoktur. Eklenti olan yerler, ortaya çıkan uyumsuzluklarda yargı kararlarıyla belirlenmektedir (*L'affectation légale*, 2017: 2). Yargı kararlarına göre kilisenin çatısı, ayin eşyalarının tutulduğu bölüm, sunak arkasındaki mihraplı bölüm, törenler için gerekli olan ya da dini amaçlarla kullanılan binaya doğrudan doğruya bitişik alan, tören alayında kullanılan İsa'nın çarmıha gerilmesini temsil eden heykel, kilise içindeki sıralar, sandalyeler, org vb. mobilyalar dini binanın eklentileridir.

Tapını binasına bitişik olan ve çocukların dini ayinler konusunda eğitilmelerine ayrılmış olan salonlar eklenti sayılmaz (Maurey, 2015: 4). Ayrılık Yasası'na göre papazevi de (*le presbytère*) kilise eklentisi sayılmaz (1905 Yasası, m.14). Papazevleri belediye malıdır. Belediye buraları din adamlarına ücretsiz tahsis edemez. Papazevleri valilik izni ile din adamlarına kiraya verebilir. Bu kiralar genelde düşük belirlenmektedir (*Manuel des Œuvres* ..., 1931: 29).

Tapını Binalarının Kullanımı (~ İbadet)

Tapınlar, tapını binaları içinde gerçekleştirildiğinde serbesttir. Dışarıda gerçekleştirilen tapını etkinlikleri ise kamu düzeni ile ilişkisi nedeniyle idarece düzenlenebilir, sınırlanabilir. Tapını etkinliklerinin kamu düzenini bozmayacak ve temel hak ve özgürlükleri ihlal etmeyecek biçimde gerçekleştirilmesi gerekir.

Tapını derneklerine ait binalarda gerçekleştirilen tapını etkinlikleri kamuya açıktır (*Associations religieuses*, 2016).

1905 Ayrılık Yasası tapını binalarında gerçekleştirilecek etkinliklerin ne olacağına ilişkin belirleme yapmamıştır. Buna karşılık iki konuda yasaklama getirmiştir. Dini binalarda, siyasal toplantı yapılamaz. Kamu hizmeti yürüten bir yurttaş karşı alçaltıcı ve onur kırıcı nitelikte ya da yurttaşları yasaların uygulanmasına karşı koymaya yönlendiren ya da yurttaşları birbirlerine karşı kışkırtan söz söylenemez, yazı asılamaz veya dağıtılamaz (*L'affectation légale*, 2017: 4).

Kilisenin anahtarı papazdadır; açılış ve kapanış saatlerini papaz belirler. Kilisenin bakımından ve temizliğinden papaz sorumludur.

Dini bina içindeki hizmet düzenini sağlamak din adamının yetkisi ve görevidir. Katolik din görevlisi ve diğer inançlar için tapını derneğinin başkanı, bina içinde ibadeti düzenleme yetkisine sahiptir. Bu kapsamda ibadetin saatleri, düzeni, dini törenleri, bu törenlere ilişkin giyimi, müminlerin binaya serbestçe girişini ve ibadet etmesini sağlayacak biçimde belirlenir (*L'affectation légale*, 2017: 4). Katolik tapını binalarının iç düzeninde, din görevlileri arasında uyuşmazlık çıkıp da bu dava konusu olduğunda Danıştay, Kilisenin kendi hiyerarşisini ölçü almakta ve üstün görüş lehine karar vermektedir. Kiliseyi yöneten papaz, kendi bağlı olduğu düzenin kurallarına göre içerdeki törenleri düzenlemekte; bankları, sandalyeleri, süslemeleri vb. yerleştirmekte serbesttir.

Papaz kilise içini düzenlemekte serbest olmakla birlikte, kilise içindeki sandalye ve bankların kullanımından para alabilmelerine hukuken olanak yoktur. Yargı kararları buna izin vermemektedir. Bununla birlikte kiliseye gelenlerin büyük çoğunluğu oturdukları sandalyeler için gönüllü katkılar yapabilirler, yapmaktadırlar (*Manuel des Œuvres ...*, 1931: 27).

Tapını binaları kamuya açıktır. Ayrılık Yasası'nın 17. maddesinin son fıkrasına göre, "binaların ziyaret edilmesi ve tarihi eşyaların sergilenmesi kamuya açıktır, bundan vergi veya harç alınamaz." Bu hükme göre, kişiler ilgili tapının temel işleyişini bozmamak koşuluyla kamuya ait ibadethanelere girebilir, ibadet edebilir ya da buraları gezebilir. Bunun dışında tapını binaları, binadan sorumlu olan tapını (din) görevlisinin izni olmaksızın idare tarafından kamuya açık etkinlikler için kullanılamaz. Örneğin belediye başkanının bir şapelde "toplama kamplarındaki insanların kurtarılmasının 60. yıldönümü" için etkinlik yapılmasına izin verme kararı Danıştay tarafından iptal edilmiştir (Schwartz, 2005).

1 Temmuz 2016 tarihli kamu mülkiyetine ilişkin yasada, kamu malı olan dini binaların kullanımına ilişkin kurallar yer almaktadır. Buna göre, 1905 kapsamındaki tapını binalarının tapını etkinliği dışında gezilebilmesi için binaların tahsis edildiği papaz ya da dini dernek tarafından gün ve saat belirlenmesi olanaklıdır, bu karar valinin onayına bağlıdır. Bu tür gezilerden para alınması da olanaklıdır. Toplanan para mal sahibi idare ile binanın tahsis edildiği tapını derneği veya papazlık arasında paylaşılır (*L'affectation légale*, 2017: 5-6).

Çanlar

Çan kulesine ayrı giriş bulunmadığı durumlarda, çanın kullanımını düzenleme yetkisine sahip olduğundan belediye başkanında da kilisenin anahtarı bulunur. Çana kiliseden bağımsız giriş bulunduğu durumlarda belediye başkanının kilise anahtarına sahip olup olamayacağına ilişkin belirsizlik bulunmaktadır (*Manuel des Œuvres ...*, 1931: 27). Belediye başkanı, ancak

büyük saatin bakımı ve yasaların izin verdiği durumlarda çanı çalmak üzere çan kulesine girebilir (*L'affectation légale*, 2017: 4).

Kilise çanlarının kullanımı 16 Mart 1906 tarihli kararname ile belirlenmiştir. Çanlar ilke olarak dini kullanım içindir. Bununla birlikte çanlar, sınırlı da olsa din dışı konularda kullanılabilir. Yerel geleneklerin ve yasanın öngördüğü durumlar ile tehlike anlarında çan belediye tarafından kullanılabilir (*Manuel des Œuvres ...*, 1931: 27). 1905 Ayrılık Yasası, kullanımın belediye kararı ile belirleneceğini öngörmektedir. Danıştay, belediye başkanının alacağı kararın tapını özgürlüğü ile uyumlu olması gerektiğine karar vermiştir. Bu nedenle dini nitelikte olmayan bir cenaze törenini ya da evlenmeyi, seçim sandıklarının açılış ya da kapanışını duyurmak için çan çalınmaz (*Manuel des Œuvres ...*, 1931: 28). İçtihatlardaki örneklerle göre, belediye başkanı, kamu düzeni ve esenliğinin gerektirdiği bir durum olmadığı sürece çanı çalacak kişiyi belirleyemez, kişilerin tapını görevlisinden bağımsız olarak çanı kullanmalarına izin veremez, çan çalma işini kendi eline alamaz, yas çanı çalınmasını sınırlandıramaz, çanın içindeki dili çıkartamaz (Schwartz, 2005).

Hoparlörden ezan okunmasına ilişkin özel bir düzenleme bulunmadığı gibi bu konuya ilişkin yargı kararı da bulunmamaktadır. Çan için getirilen ölçüt kullanılabilir. Buna göre, toplum olarak birlikte yaşamının ortaya çıkardığı katlanılması gereken olağan rahatsızlık derecesini aşan özel bir durum gerektirmedikçe, genel ve mutlak bir yasak getirilemez. Bununla birlikte kamu huzurunu korumak için düzenleme yapılabilir, örneğin akşam ezanının ses düzeyine ilişkin bir sınırlama getirilirse bu hukuka uygun olabilir (CNFPT, 2015: 30).

Tapını Binaları Dışında Dini Törenler

Tapını binaları dışındaki toplu dualar, geçitler, kutlamalar, hac kafillesi vb. tapını etkinlikleri yapılmasında ilke serbestliktir. Kamu alanlarında gerçekleştirilecek tapını etkinlikleri herhangi bir toplumsal etkinlikten ayrılmamıştır (CNFPT, 2015: 27). Toplantıların genel hukuksal rejimine yani bildirimine bağlıdır.

İzin zorunluluğu olmamakla birlikte kimi sınırlamalar bulunmaktadır. Belli alanlar ve caddeler kamu düzeni gerekçesiyle genel olarak toplu dini etkinliklere kapatılabilir. Yine aynı gerekçeyle etkinlik için düzenleyenlerin istemiş olduğu yerden başka bir yer ve güzergah belirlenebilir (Schwartz, 2005). Sınırlamanın dayanağı olan kamu düzeni gerekçesi genel olmamalı, etkinliğin, yerin ve zamanın niteliklerinden kaynaklı belirgin bir gerekçe bulunmalıdır. Caddelerde namaz kılınması, toplantı özgürlüğü kapsamındadır. Bunun yasaklanabilmesinin nedeni laiklik ilkesi değil, etkinliğin aynı alanda yinelenen nitelikte olması ve yaya ile araç trafiğine, kamu huzur ve güvenliğine

olumsuz etkisidir (CNFPT, 2015: 28). Ayrıca kaldırımlar, kamu malıdır ve yayaların geçişine ayrılmıştır; tapını etkinliği malın tahsis amacı ile uyumlu bir kullanım değildir. Kamu alanlarının kullanılması konusundaki kolluk yetkisi genel olarak belediye başkanındadır. Tapını etkinlikleri konusundaki sınırlayıcı kararlar da belediye başkanı tarafından verilir. Yerel geleneklere dayanan törenler, yürüyüşler vb. için bildirim aranmayabilir. Danıştay, bu konuda geniş bir yorum yapmakta, geleneğin az sayıda kişi tarafından sürdürülüyor olmasını ya da bir süredir gerçekleştirilmiyor olmasını etkinliğin bildirim koşuluna bağlanması için yeterli saymamaktadır (CNFPT, 2015: 27).

Kamuya Açık Bina ve Alanlarda Dini Simgelerin Kullanımı

Tapını binaları, mezarlıklar ve müze ile sergi binaları dışında kamu binalarında ve kamuya açık alanlarda dini simgeler ve amblemler asılması yasaktır. Örneğin 1999 yılında İdari Yargı İstinaf Mahkemesi yeni yapılan belediye binasındaki evlendirme dairesinin duvarlarına haç asılması kararını hukuka aykırı bulmuştur (CNFPT, 2015: 28). Kamu binalarında dini simge kullanılması yasağı, kimi simgelerin tarihsel ve dinsel özelliklerinin bütünleşik olduğu durumlarda uyumsuzluk doğurmaktadır. Örneğin, İsa'nın doğum sahnesinin temsili olan ve doğduğu zaman içine konulduğu yemlik (*la crèche*) ile anılan enstalasyonların belediyelerce kamu alanlarına konulması, 2010 ve 2014 yıllarında idare mahkemeleri tarafından hukuka aykırı bulunmuştur (CNFPT, 2015: 29). Konu Danıştay önüne gelmiş ve Danıştay Dava Daireleri Genel Kurulu 9 Kasım 2016 tarihinde, beşik olarak kullanılan yemlikte yatan İsa'yı temsil eden yerleştirmelerinin hem dinsel ve hem de yılsonu kutlamalarına ilişkin kültürel özelliğinin bulunduğu, her bir yerleştirmenin ayrı ayrı değerlendirilerek sonuca varılması gerektiğine karar vermiştir. Yerleştirmenin konulduğu yerin niteliği (örneğin o yerde kamu hizmeti kullanıcılarının bulunup bulunmadığı) incelenmelidir. Yaya yollarında ya da meydanlarda bulunması ile kamu binalarında bulunması arasında ayırım yapılmalıdır. Kamu binalarında bulunması ilke olarak hukuka aykırıdır ancak özel bir kültürel ve sanatsal değer taşıması durumunda kabul edilebilir. Kamuya açık yol ve meydanlarda ise belirgin bir dini niteliği olmadığı sürece bu yerleştirmeler yapılabilir.

Tapını Binalarının Onarım ve Bakımında Kamu Katkısı

1905 Yasası'nın 19. maddesinin son fıkrasına göre, tarihi eser niteliğinde olsun veya olmasın, kamuya açık tapınıya tahsis edilmiş binaların tamiri için kamu tarafından para verilmesi *olanağı* bulunmaktadır. Tapınıya tahsisli yapıların korunması için devletin gerekli olan masraflara katılması olanağı getirilmiş olmakla birlikte bu bir yükümlülük değildir. Öte yandan gerekli

onarımın yapılması sonucu tehlike doğma olasılığı varsa idare için bir yükümlülük sözkonusu olabilecektir (*Manuel des Œuvres ...*, 1931: 28).

Kamu yardımı ancak binanın niteliğinin korunmasına ilişkin olabilir. Bunun dışında örneğin su parasının ya da güvenlik giderlerinin karşılanması için destek yapılamaz (*Associations religieuses*, 2016). Bina ya da içindeki tarihi eserlerin korunması için ya da ziyaretçilerin güvenliği için gerekliyse, devlete ait ancak bir tapınıya tahsisli yapılara elektrik ya da ısıtma tesisatının döşenmesi gideri kamuca karşılanabilir. Bu tip binalarda, binanın korunması ve güvenliği ile ilgili olmayan yakıt, elektrik, temizlik, tesisat, ilaçlama vb. giderler binayı kullanmakta olan tapını derneğinin sorumluluğundadır. İdarenin sahip olduğu tapınıya tahsisli bu binalarda elektrik, su, gaz abonelikleri belediyeler adına yapılır, tapını dernekleri faturanın kendi payına düşenini öder (CNFPT, 2015: 16).

Danıştay kararlarına göre, mal sahibi idare, eski binanın yıkılma olasılığı varsa bütünü yeniden yapabilir ya da o maliyeti aşmamak koşuluyla başka bir yerde yeni bir bina yapabilir. Bu bir zorunluluk değildir. Yine Danıştay kararlarına göre idare, gereken onarıma kaynak ayırmıyorsa ya da kaynağı yoksa tüm masrafı karşılıyor olması koşuluyla müminlerin kendi aralarında para toplayarak gerekli kaynağı bulmasına karşı koyamaz (CNFPT, 2015: 16).

Devletin sahipliğinde olup da derneklere özgülenmiş olanlar dışında, tapını derneklerinin kullandığı binaların bir bölümü de kendilerine aittir. Bunlar sözkonusu derneklerin özel mülkiyetindedir. *Kamuya açık olarak tapınıya tahsis edilmiş* olmaları koşuluyla derneğin özel mülkiyetindeki bu binaların onarımı için kamu parası aktarılma olanağı bulunduğu kabul edilmektedir (CNFPT, 2015: 16). Onarım kavramı oldukça dar yorumlanmakta ve basit düzenlemeler, iyileştirmeler, güzelleştirmeler ve eklenti yapımlarına kamu desteği verilememektedir.

Tapını binalarında bulunan ve tarihi değeri nedeniyle idarece sınıflandırılmış eserlerin bakımı ve onarımı devletin ve belediyelerin sorumluluğundadır. Tapını binalarında bulunan tarihi nitelikteki dini taşınırıların (eşyanın) bina dışına çıkarılması, bir başka yerde sergilenmek ya da kullanılmak üzere gönderilmesi idarenin iznine ve sıkı kurallara bağlanmıştır.

Tapını Yapılarındaki Tahsisin Kaldırılması

Tapını binalarının tapını derneklerine ya da tapını etkinliklerine tahsisine son verilebilir. Bunun koşulları 1905 Yasası'nın 13. maddesinde düzenlenmiştir. Tahsis ilke olarak süresizdir bununla birlikte yasada sayılan koşullarda Danıştay'dan görüş alınarak çıkarılacak kararname ile tahsis kaldırılabilir. Tapını derneği tasfiye edilmişse; binada mücbir sebepler dışında altı ay üst üste hiçbir ibadet gerçekleştirilmemişse; tarihi nitelikteki bina ve

eserlerin korunmasında yetersizlik görülmüş ve belediye meclisinin uyarısına karşın bu giderilmemişse; bina amacı dışında kullanılıyorsa ve dernek yasanın öngördüğü yükümlülükleri yerine getirmiyorsa tahsis kaldırılır. Tahsisin kaldırılmasına sık rastlanmamakta; genellikle uzunca süredir kullanılmayan veya yıkılma tehlikesi geçiren binaların tahsisi kaldırılmaktadır.

3.3. Din Görevlilerinin Hukuksal Statüsü ve Kurum Din Adamları

Konkordato sisteminde, devletçe tanımış dinlerin görevlileri kamu görevlisi statüsündeydi. 1905 Devlet – Kilise Ayrılığı Yasası din adamlarının bu statülerine son verdi, din adamlarını yalın bireylere dönüştürdü (*Manuel des Cultes*, 1911: 42). Yasa'nın 2. maddesine göre "Cumhuriyet ... hiçbir tapını görevlisi için ücret ödemez."

Bu tarihten sonra din görevlilerinin resmi bir sıfatı bulunmamaktadır. Herhangi bir yurttaş konumundadırlar. Din görevlerinin yaptığı iş, kamu yararına yürütülen bir etkinlik sayılmamakta bunlar herhangi bir kamu desteğinden, ayrıcalığından ya da korumasından yararlanmamaktadır.

Katolik din görevlileri kendi hiyerarşik düzenleri içinde atanmaktadır. Bununla birlikte Vatikan ile Fransa arasında 1921 yılında yapılan anlaşmaya göre piskoposların atanmasında önce hükümete danışılmaktadır. Siyasal risk taşıdığı düşünülen çok sınırlı birkaç durum dışında bugüne kadar hükümetçe olumsuz görüş verilmemiştir (CNFPT, 2015: 10).

Devlet din adamlarının eğitimi üstlenmez ve buna karışmaz (Eymard-Duvernay, 1911: 49).

Tapını derneklerinin veya piskoposluk derneklerinin çalıştırdığı din görevlileri, iş hukukuna bağlıdır. Bunlar için iş hukuku dışında özel bir statü bulunmamaktadır. Kilise örgütlenmesi içinde papazlar ile üstleri arasındaki çalışma ilişkisi ise Yargıtay'ın 1912'de verdiği karardan beri iş sözleşmesi sayılmamaktadır (Basdevant-Gaudemet, 1998: 361). Kilisenin kendi içinde işçi – işveren ilişkisi sözkonusu değildir. Bu nedenle piskoposların, din görevlilerinin görevlerine son verme kararı mahkemelerin görev alanı dışındadır.

Kilise örgütlenmesi içinde işine son verilen din görevlisinin, tazminat hakkı bulunmamaktadır. Bu sorunu çözmek için Protestan ve Yahudi din görevlileri 1945 yılında sosyal güvenlik sistemine girmeyi kabul ettiler. Katolik din görevlileri için 1959 yılında sosyal güvenlik sandıkları kurulmaya başlandı. 1978 yılında çıkarılan bir yasa ile Katolik din görevlilerinin de kimi konularda farklılaşan bir rejimle sosyal güvenlik sistemine alınmasına olanak tanındı.

Kiliselerde çalışan ancak Kiliseye bağlı olmayan (*laïcs*) görevliler ise İş Kanunu'na tabi işçilerdir (Basdevant-Gaudemet, 1998: 361). Bunlar, dini nitelikte olmayan işlerde olduğu gibi, dini işlerde de çalışabilmektedir. İşverenleri genellikle, tapını dernekleri ya da Kilise ile bağlantılı derneklerdir. Bunlar için karşılaşılan temel sorun Kilisenin, kilise-dışı görevlilere dini gerekliliklerden kaynaklı koşullar dayatabilip dayatamayacağıdır. Örneğin, boşanmış bir kişi Katoliklere ait bir klinikte veya özel okulda çalışabilir mi? Yargıtay, birçok kez içtihat değiştirdikten sonra, boşanıp yeniden evlenmiş olan bir öğretmenin Katolik özel okulundaki görevine son verilmesini haklı bulmuştur. Eğitim hizmetinden farkı nedeniyle Katolik tıp kliniği için ise aynı sonuca varmamıştır.

Din görevlilerinin üzerinde yaptıkları iş nedeniyle kimi özel yükler bulunmaktadır (Eymard-Duvernay, 1911: 49). Din görevliliği (*les ministres d'un culte*) ile kimi kamu görevleri bağdaşmaz. Örneğin, din adamları kamu ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında öğretmenlik yapamaz. Ceza kanunu dini sır saklama yükümlülüğü getirmiştir. Medeni Kanun, hastaların son anlarına eşlik eden din adamlarının bu kişiden miras ve bağış almasını yasaklamıştır. Medeni nikah kıyılmadan önce, din adamı, dini nikah kıyamaz. Din adamı, hekimin vereceği ölüm raporundan sonra verilebilecek idari izin olmadan dini cenaze töreni yapamaz.

Kurum Din Görevlileri

Tapını etkinliği için kamu bütçesi ayrılmasını yasaklayan 1905 Yasası'nın 2. maddesinde bir istisna getirilmiştir. Buna göre "kurum papazları ve lise, kolej, okul, güçsüzler yurdu, sığınmaevi ve hapishane gibi yerlerde özgürce tapını etkinliğinde bulunulabilmesi için gerekli olan giderler söz konusu idarelerin bütçelerinde yer alabilir." İlkokullar bu maddenin kapsamı dışındadır.

Danıştay 1955 yılında verdiği iki kararla, hizmet kullanıcılarının hizmetin niteliği gereği kurumdan çıkma olanağı bulunmaması durumunda idarenin kurum din görevlisi çalıştırmasını bir yükümlülük haline getirmiştir (Schwartz, 2005).

Devletin yönettiği bir kurumda kalan ve tapını etkinliği için *dışarı çıkma olanağı olmayan* kişiler için devlet içeride ibadet olanağı sağlamaktadır. *Gününün tümünü* kurum içinde geçiren kamu hizmeti kullanıcıları da bu kapsamdadır. Tüm dini inançlar için bu olanak bulunmaktadır.

Bu hüküm devlet hiçbir din görevlisine maaş ödeyemez kuralının istisnasıdır. Kalınan kurumdan çıkılara ibadeti gerçekleştirme olanağı bulunmayan yerlerde, idare ücretli din görevlisi çalıştırabilir. Ortaokullar ve liselerden kullanıcıların çıkış olanağı daha çok olduğundan bunlar ile hapishane ve hastanelerdeki din hizmetleri farklı rejime bağlıdır. Bu nedenle liselerde,

ders niteliğinde olmayan boş saatlerde dini bilgiler veren din görevlilerinin ücretleri kamu tarafından ödenmez.

1905 Ayrılık Yasası'nın getirdiği kurum papazı çalıştırılması bir zorunluluk değil, olanaktır. 2. maddede belirtilen kurumlarda genel bir zorunluluk bulunmamakta, kullanıcıların istekleri ve hizmetin niteliği gözönüne alınarak karar verilmektedir.

Hastane yöneticileri, ibadetler için bir yer ayırabilir. Hastaların istemesi durumunda din adamları destek vermesi için çağırabilir. Din görevlileri hastane ile sözleşme yaparlar. Bunlar hastane kurallarına uyarak hizmet sunan ücretli çalışanlardır. Hapishane din görevlileri ise işçi değil, kadrolu olmayan kamu görevlileridir. Adalet Bakanı tarafından, söz konusu dinin yetkili makamlarına danışılarak atanırlar.

Ordu din görevlileri (*Aumônerie aux armées*) 8 Temmuz 1880 tarihli yasa ile düzenlenmektedir. Fransız Danıştay'ı 1905 Devlet – Kilise Ayrılığı Yasası'nın ordu papazlarını düzenlememiş olmasını yasaklanmamış olduğu biçiminde yorumlamıştır. Günümüzde ordu komutanlıklarında, Katolik, Protestan ve Yahudi, üç dinin görevlileri bulunmaktadır.

Kurum din görevlileri idari makamlar tarafından, dini makamlara başvurulmaksızın seçilmekte ve görevlendirilmektedir.

3.4. Devlet – Kilise Ayrılığı Rejiminde Tapını (~Din) Nasıl Belirlenir?

Fransa'da laiklik, devlet – din ilişkisini vicdan özgürlüğü ile düzenler. Vicdan özgürlüğünü (*liberté de conscience*) ölçü alan laiklik için önemli olan inançtır (*conviction*). İnancın dini olup olmamasının önemi yoktur.

1905 Ayrılık Yasası, dini inancın tapını olarak düzenlenmesini özel bir hukuksal rejime bağlamıştır. Tapının dine gönderme yapılmadan tanımlanması güçtür. Tapını, bir tanrıya ya da aşkın bir değere inanma ile tanımlanır. Laiklik, devleti, bu inançların değerine ilişkin tartışma ve çatışmaya girmekten alıkoyar ve korur. Yansızlık ilkesi devletin inançlar arasında doğru, yanlış veya kötü ayrımı yapmasına engeldir (Rolland, 2005: 7).

1905 Devlet - Kilise ayrılığı ile din (~tapını) özelleştirilmiştir. Dinin (~tapınının) yasal tanımı bulunmamaktadır. Dinin ne olduğuna özgürce bir araya gelen yurttaşlar karar vermekte; dini inançlarını özgürce örgütlemektedir. Bununla birlikte özgürce kurulan bu örgütlere, kimi kamu ayrıcalıklarından yararlanan *tapını derneği* statüsünün idari işlemlerle tanınması gerektiğinde neyin tapını (~din), tarikat ya da mezhep olduğuna ilişkin sorun çıkabilmektedir. Çekişme idari işlemin yargısal denetimini yapan Danıştay tarafından karara bağlanmaktadır.

Bu durumda neyin tapını (~din) olduğuna devletin karar verdiği sonucu çıkıyormuş gibi görünse de idarenin ya da Danıştay'ın bir inancı tapını olarak nitelendirmesinin tek sonucu derneğin dini dernek statüsü kazanıp kazanmamasıdır; bu nitelendirmenin inanç üzerinde ve onun dernek olarak örgütlenmesi üzerinde bir etkisi yoktur. Varılan sonuç, devlet ile ilişkinin düzenlenmesinde devletin kararıdır, örgütlenmenin inançsal niteliğini değiştiremeyecek, yalnızca devletle ve hukuk düzeniyle olan ilişkisine etki edecektir.

Din (la religion), tapını (le culte) ve mezhep (la secte) kavramları yasalar tarafından tanımlanmamıştır. Bunun iki nedeni bulunmaktadır. Vicdan özgürlüğüne karışmaktan kaçınıldığı gibi Fransız tarihinde din ile siyaset ilişkisinin geçmişte yaratmış olduğu sorunların yinelenmesi de istenilmemiştir (Rolland, 2005: 5).

Yakın döneme kadar neyin tapını (din) olduğunu saptamak önemli bir sorun yaratmıyordu. Ancak yeni dini hareketlerin ortaya çıkması tapını kavramının hukuksal nitelemesinde kullanılacak ölçütlerin belirginleştirilmesini gerektirdi.

1905'te devletçe tanınmış din kurumu kaldırılmış olduğundan artık her dini anlayış, Danıştay'ın kullandığı tanımdaki ölçütleri taşıdığında, toplumsallaştığı ya da dışsallaştığı oranda tapını etkinliği olarak kabul edilecektir (Schwartz, 2005). Bunun önemi, özellikle dini etkinlikleri için örgütlenenlerin kurduğu derneklerin 1905 Yasası'nın getirmiş olduğu tapını derneği statüsünü kazanabilmesinde ortaya çıkmaktadır. Dini amaçlarla kurulmuş bir dernek, *tapını (din) derneklerine* tanınan mali ayrıcalıklardan yararlanmak için başvurduğunda idare, derneğin kendisini nasıl nitelendirdiğine ilişkin bildirimiyle yetinmez ve dini niteliğini araştırır. İdarenin, derneğe dini nitelik tanımayı reddetmesi durumunda idari yargı yoluna başvurulabilir (Rolland, 2005: 5). Bu durumda idari yargının geliştirdiği ölçütler kullanılmaktadır. Danıştay, Krisna'ya ilişkin 1982'de verdiği kararında tapının yasal tanımı bulunmadığını saptamış ve genel tanıma başvurmuştur. Danıştay'ın kullandığı tanıma göre tapını "belli uygulamalarla/davranışlarla bir kutsal kişi ya da tanrısallığa saygı sunulmasıdır." Bu tanımdan yola çıkan Danıştay, Krisna bağlıları da kendi tanrılarını kutlamak için törenler yaptıklarına göre bu bir tapınıdır sonucuna varmıştır (Schwartz, 2005). 1985 yılında, Yehova Şahitleri'nin kurduğu derneklere tapını derneği statüsü tanınmayacağına karar vermiş daha sonra 1993 yılında bu sınırlamadan vazgeçmiştir (Schwartz, 2005). Danıştay 1992 yılında da, bir dalı Krisna olan, Hinduizm'e tapını statüsü tanınmasına karar vermiştir. Danıştay 1997 yılında tapını tanımını daha da belirginleştirmiştir: "... tapını derneği statüsü isteyen dernekler, yalnızca tapını gerçekleştirme amacına sahip olmalı, yani sözkonusu yasal düzenlemeler bağlamında, belli tören ve belli davranışları gerçekleştirmek

üzere aynı *dini inanışa* sahip insanlarca gerçekleştirilen etkinlikleri düzenlemek amacını taşımaktadır” (Rolland, 2005: 6).

Daha önce açıklamış olduğumuz gibi laiklik ve yansızlık ilkeleri devletin din ve inançları ancak dışa taşıtları oranda düzenleyebilmesini gerektirir ki, buna *din* değil, *tapını* denir (Rolland, 2005: 7). Danıştay, Duguit’nin, 1900’ün başında yapmış olduğu tapını (*le culte*) tanımını temel almaktadır. Duguit’ye göre tapını, inanların, onların gözünde kendilerini doğaüstü güçle iletişime geçiren belli törenleri ve belli davranışları yerine getirmesidir. Duguit’nin tanımında bir öznel (bir tanrısallığa iman veya inanç) ve bir de nesnel öğe (törenselle davranışlarla bu inancı uygulayan bir topluluk) bulunmaktadır (Rolland, 2005: 6). Danıştay’ın kararında dini inanış kavramını kullanmış olması bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Danıştay, genişçe bir tanım yapmakta ve tapınıyla bağlantılı etkinlikler de tapını kapsamına alınmaktadır. Tapını binalarının yapımı, bakımı, edinilmesi, kiralanması; tapını görevlilerinin yetiştirilmesi, bunların geçiminin sağlanması; hastalara dini destek verilmesi ve isteyenlere temel dini bilgilerin öğretilmesi gibi etkinlikler de tapını kapsamındadır. Bununla birlikte, sosyal etkinlikler, yayın yapılması ve dağıtılması ya da tedavi hizmetleri sunulması tapını etkinliği kapsamında değerlendirilmemektedir (Rolland, 2005: 7).

Tarikatlar (Les congrégations)

Tapını (*le culte*) ile tarikat (*la congrégation*) farklıdır. Tarikat, aynı dini inanç ile birleşmiş, yaşamlarını bu inancın içine yerleştirmiş ve aynı otoriteye bağlanmış olan insanlar topluluğudur (*Le régime de séparation*, 2017). Tarikatlar, yakın döneme kadar ortak yaşam alanları da oluşturmalarıdır. Bununla birlikte günümüzde, tarikat içinde birleşmiş inananların ortak yaşam alanı oluşturmalarının aracı, aynı yerde oturmak olmaktan çıkmış, toplumsal ağlara dönüşmüştür.

Tarikat örgütlenmesi Fransız hukukunda Dernekler Yasası’yla düzenlenmektedir. Cumhuriyetçilerin eseri olan 1901 Dernekler Yasası, Katolik Kilisesi’nin Dreyfus Olayı’nda, kendisine bağlı olan tarikatlar, özellikle Asompsiyonistler aracılığıyla Dreyfus karşıtları arasında yer almasına duyulan tepkiyle oluşturulmuştur (Boyer, 2001).

III. Cumhuriyet Dönemi’nde, 1880 yılında, özel olarak Cizvit tarikatını hedefleyen ama genel olarak tarikatları da düzenleyen iki genelge çıkarılmıştır. Tarikatların üç ay içinde izin almaları kuralı getirilmiş, izin almayı reddeden tarikatların mekanları dağıtılmıştır. 1 Temmuz 1901 tarihli Dernekler Yasası ise yasal olarak *tanınmamış* olan tüm tarikatların yasaklanmış olduğu kuralını getirmiştir (m.13). Tarikatların kurulabilmesi, her bir başvuru üzerine Meclis kararı ile izin verilmesine bağlanmıştır (m.13). İzin alınmadan kurulan tarikatlar

yasadışı sayılmıştır (m.16). Yasanın uygulandığı ilk yıllarda çok az sayıda tarikata izin verilmiştir. 7 Temmuz 1904 tarihinde çıkarılan yasa ile eğitim faaliyetiyle uğraşan tarikatlar ile tarikat mensuplarının öğretmenlik yapması yasaklamıştır (*Le régime de séparation*, 2017).

Tarikatların hukuksal rejimi, II. Dünya Savaşı döneminde Alman işgali ile işbirliği yapan Vichy hükümeti döneminde, 3 Aralık 1940 ve 8 Nisan 1942 tarihli yasalar ile yumuşatılmış; yasadışı tarikatlara ceza verilmesini öngören kural kaldırılmıştır. Bu yasalar işgalden sonra da benimsenmiştir. Tarikatların okul kurmasını yasaklayan yasa yürürlükten kaldırılmış ve tarikat derneklerinin kurulması için Meclisten izin almak koşulu yerine Danıştay'ın uygun görüşü alınarak idari kararlar ile izin sistemine geçilmiştir. De Gaulle'ün karşıt tavrı nedeniyle yeni rejim 1970 yılına kadar uygulanamamıştır. 1970'de cumhurbaşkanı Pompidou'nun istemiyle tam olarak uygulanmaya konulan yeni rejim sayesinde tarikatlar kolaylıkla yasal tanıma elde edebilmiş ve bu çerçevede serbestçe etkinlik göstermişlerdir (Boyer, 2001).

Dernekler Yasası'nda ve diğer yasal düzenlemelerde tarikat tanımı bulunmamaktadır. Tarikatı tanımak için Danıştay dört ölçüt kullanmaktadır: Adanma, ortak yaşam, kurallar ve dini yetke tarafından kabul (*Le régime de séparation*, 2017). Başlangıçta Katolik tarikatlar için getirilmiş olan bu sistem diğer dinlerin tarikatları için de uygulanmaktadır. Günümüzde hukuken tanınmış 600 tarikat bulunmaktadır (*Le régime de séparation*, 2017). Danıştay yalnızca Katolik tarikatları tanımamakta, Protestan, Ortodoks, Budist ve Hindu tarikatlar da hukuken var olabilmektedir. Hukuken tanınmış bir Müslüman tarikat bulunduğuna ilişkin bilgiye rastlamadık.

Danıştay tarikatların kurdukları derneklerin 1905 Ayrılık Yasası'nın öngördüğü *tapını derneği* statüsünü kullanamayacağına karar vermiştir (Maurey, 2015: 6). Tarikatlar, elden bağış alabilirler (*dons manuels*) bununla birlikte taşınır ve taşınmaz bağışı kabul edebilmeleri idarenin iznine bağlıdır. Dini derneklerden farklı olarak emlak vergisi de öderler (Maurey, 2015: 6). Malvarlıklarına ilişkin tüm işlemler valinin denetimine tabidir (*Le régime de séparation*, 2017). Tarikatların üye listeleri ile hesapları valilik tarafından incelenebilir (m.15).

Mezhepler (*les sectes*)

Vicdan özgürlüğü bir dinin birbirinden farklı anlayışlarının varlığını ve ne denli farklı olursa olsun insanların bu anlayış çevresinde topluluk oluşturabilmelerini kabul eder. Bir din içinde, bugüne değin geliştirilmiş ve toplumsal varlık kazanmış olan inanç ve tapını yolları dışında da yeni mezhepler gelişebilir. Vicdan özgürlüğü ve dernek kurma hakkı bunların yasal olarak örgütlenmesine olanak tanımaktadır. Öte yandan bu hak ve özgürlükler,

yasadışı bir amaç için veya yasalara, genel ahlaka ve kamu düzenine aykırı olarak kullanılamaz.

Yeni mezheplerin 1905 Yasası'nın getirmiş olduğu tapını derneği kurma istekleri Danıştay tarafından reddedilmiştir. Tapını derneği kuramayan mezhepler, dernek kurabilirler. Bunların kamu yararına çalışan dernek statüsünden yararlanma istemleri ise reddedilmektedir. Yargı, din (*la religion*) ile mezhep (*la secte*) arasında ayırım yapmakta ve mezheplere, gelişmelerine yardımcı olacak mali avantajlar sağlamayı reddetmektedir (Basdevant-Gaudemet, 1998: 350).

Yeni mezhep topluluklarının, yeni dini yorumlar çerçevesinde oluşturdukları tapını yöntemleri ve katı topluluk örgütlenmeleriyle kişiler üzerinde iradeyi ortadan kaldırabilecek olumsuz etkilerde bulunabilme tehlikesi mezheplerin, tapını özgürlüğünden farklı ele alınmasını gerektirmiştir. Yeni mezhep toplulukları genellikle tehlike olarak değerlendirilmektedir (Basdevant-Gaudemet, 1998: 348).

Fransız hukukunda mezhep tanımı olmadığı gibi resmi metinlerde bu terimin kullanılmasından da özellikle kaçınılmaktadır.

Düzenli ruhsal yönlendirme yapılan, kişiyi çevresinden koparan, aileyi yıkan, düşünsel, ahlaki ve mali dolandırıcılık yapılan mezhep toplulukları tehlikeli sayılmaktadır.

Fransa'da mezheplere ilişkin tartışma, Güneş Tapınağı üyelerinin 1994 ve 1995 yıllarındaki intiharlarıyla başlamıştır. Bu tarihte kişi özgürlüğünü ortadan kaldıran mezhep niteliğindeki örgütlenmeleri araştırmak üzere Parlamentoda bir komisyon kuruldu. Komisyon 1996 Yılında "Fransa'da Mezhepler" başlıklı raporunu yayımladı. Raporda 172 topluluk listelendi. Bu liste yargılamalarda veri olarak kullanılmak üzere Adalet Bakanlığı tarafından mahkemelere gönderildi. Raporda tartışılan temel sorunlardan biri mezhep tanımının nasıl yapılması gerektiği idi. Komisyon dinsel bir ölçüt kullanmadı. Geleneksel dinlerden farklılaşan ya da onların dışında olan dinsel hareketlerin ancak tehlikeli olma durumunda mezhep olarak hukuksal düzenlemenin konusu olabileceği kabul edildi. On adet tehlikelilik ölçütü belirlendi: Kişinin düşünsel olarak dengesizleştirilmesi, kişiye aşırı parasal yükümlülükler yüklenmesi, kişinin geldiği çevreyle bağlantılarının kesilmesi, fiziksel bütünlüğüne zarar verilmesi, çocukların toplanması, toplumsallık karşıtı bir söylem kullanılması, kamu düzenini bozucu etkinliklerde bulunulması, önemli adli sorunların yaşanması, geleneksel iktisadi ağların kendi çıkarlarına saptırılarak kullanılması ve devlete sızma girişimleri. Bu tehlikelilik ölçütlerinden birinin bulunması, bir inanç topluluğunun tehlikeli mezhep sayılması için yeterlidir (Chantin, 2005: 3/dpn.5).

1996 yılında Başbakanlık bünyesinde Mezhepler İzleme Kurulu ve Bakanlıklararası Mezheplerle Mücadele Kurulu oluşturuldu. 2001 yılında çıkarılan yasa ile “Amacı ya da etkinliklerinin doğurduğu sonuç, katılan kişilerin fiziksel ya da ruhsal tutsaklığını sağlamak, sürdürmek ya da bundan yararlanmak olan tüzelkişilerin” feshedilmesine olanak tanındı (Chantin, 2005: 7).

1905 Devlet-Kilise Yasası'na göre, devletin neyin din olduğunu ya da neyin dini olarak doğru olduğunu belirleme ve “kabul edilmeyen” din diye bir statü yaratarak bunları bastırma yetkisi bulunmamaktadır (Boyer, A, 2001). Bu nedenle yeni mezhepler, dini anlayışları nedeniyle değil kamu düzenini bozan, kişi özgürlüğünü ihlal eden, güveni kötüye kullanan vb. etkinlikleri nedeniyle yasal takibe uğrarlar. Örneğin, 2002 yılında Paris Scientology Kilisesi Derneği, istenilmemesine karşın kişilere elektronik posta göndermesi nedeniyle tüzelkişilik olarak mahkum edildi. 2004 yılında kıyametin yakın olduğunu inancındaki bir topluluğun lideri, kendisine tutsak durumdaki kişilerin zayıflık ve bilgisizliğinden hileli yollarla yararlanmaktan hapse mahkum edildi. Yehova Şahitleri'nin toplantılarında elden topladıkları paralar için vergi ödemedikleri saptandı. Elden bağışların vergiden muaf olma ayrıcalığı yalnızca 1905 Ayrılık Yasası'nın düzenlediği tapını dernekleri için sözkonusu olduğundan vergi cezasına çarptırıldılar (Chantin, 2005: 8).

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nde laikleşmeyi ve *devlet - din ilişkisinin düzenleme biçimi* olarak laikliği anlamak için öncelikle Fransız laikliğinin Türkiye Cumhuriyeti'ne model olduğu kabulünde bir düzeltmeye ya da derinleşmeye gidilmelidir. Fransız laikliğinin model alınmış olması doğru olmakla birlikte ortaya çıkan sistem, Devlet – Kilise ayrılığının değil Konkordato sisteminin temel özelliklerini taşımaktadır.

Fransa'da Devletin Kilise ile sözleşme yaparak din kamu hizmetlerini kurması (Konkordato) Napolyon döneminde gerçekleşmiştir. III. Cumhuriyet, Napolyon'dan ve II. Cumhuriyet'ten devraldığı Konkordatoyu, din kamu hizmetlerini, din işleri bakanını, din işleri idaresini, papazlara maaş vermeyi 1905'e kadar yaklaşık 30 yıl sürdürmüştür. Konkordato yaklaşık 100 yıl sonra 1905'te III. Cumhuriyet tarafından sona erdirilmiştir. III. Cumhuriyet, günümüz Fransız siyasal sisteminin kuruluş dönemidir; tüm monarşist arayışları da tarihe gömmüştür. III. Cumhuriyet'in laikleştirici kararları ve 1905 Devlet – Kilise Ayrılığı, dini devletten, devleti dinden özgürleşmiştir. *Konkordato Laikliğinden, Ayrılık Laikliğine* geçilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti laikliğinin düzenleme biçimi, *Konkordato Laikliğine* benzetilebilir, *Diyanet Laikliği* olarak adlandırılabilir.

Laiklik, toplumların laikleşmesinde (*laïcisation, sécularisation*) din – devlet ilişkisinin *düzenleme biçimi*dir. Toplumun laikleşmesinde din – devlet ilişkisinin düzenleniş kurumları ve kurallarını anlatır. Devletin toplumu laikleştirici önlemler alması ya da üretim ve mübadele ilişkilerindeki gelişmelerin yarattığı dinsellik yitimi laiklik terimiyle karşılanmaz, bu laikleşmedir, sekülerleşmedir.

Din – devlet ilişkisinin düzenleme biçimini, devletin yapısı kadar dinin toplumsal örgütlenme özellikleri de belirler. Toplumda birden fazla dinin kabul görüyor olması, çoğunluk dini olsa da bunun içinde mezheplerin, çoğunlukça meşru sayılsın sayılmasın, yaşıyor olması, tarikatların varlığı ve gücü, ibadetlerin özel mekan ve özel din adamları topluluğu gerektirip gerektirmemesi, merkezileşmiş, hiyerarşik tek bir dinsel örgütlenmenin bulunması ya da yine merkezileşmiş ancak her biri eşit güç savında bulunan birden çok örgütlenmenin varlığı, dinin ve bunun örgütlü biçiminin toplumsal çatışmalarda tarafların sözcüsü, destekleyicisi ya da başlı başına amacı olması; dinin, tarih boyunca devletin bütünüyle, hanedanla, devletin çeşitli aygıtlarıyla bütünleşmesi ve bunun gibi çok sayıda önemli özellik din – devlet ilişkisinin düzenleme biçimini belirleyecektir.

Osmanlı - Türk laikleşmesi, dünya çapında gelişen ticari, sınai ve mali kapitalizmin bileşik alanına giren Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı eşitsiz gelişmenin ürünü olan toplumsal ve siyasal dönüşümler (modernleşme ve çağdaşlaşma) ile doğmuştur ve gelişimini sürdürmektedir.

Tanzimat'ta, Meşrutiyet'te ve Cumhuriyet Devrimi'nde Avrupa örnek olmuş; Fransa, Almanya ve İngiltere, kendi çıkarlarını da gözeterek dönüşüme ideolojik, parasal, siyasal ve askeri/teknik destek vermişlerdir. Bu dönemde, gerek devletlerin işbirliği ile ve gerekse bireysel çaba ve kariyer arayışlarıyla çok sayıda yabancı uzman ve meslek sahibi ülkeye gelmiş ve reformların kadrosunu oluşturacak çok sayıda genç de Avrupa'da eğitim almıştır. Osmanlı'da başlayan Avrupa'dan hukuk alımı (resepsiyon) Cumhuriyet döneminde de sürmüştür. Bilinçli hukuk alımı dışında, düşünsel yapısı Avrupa'da oluşan kadroların, benzer sorunları çözmek için buldukları çözümlerin de benzer olmasının sonucunda bir *fili resepsiyon, kendiliğinden hukuk ve kurum aktarımı* da oluşmuştur. Devlet örgütlenmesi ve toplumsal yaşamın hukuksal kurallarının oluşturulmasında, Kamu Hukuku – Özel Hukuk ayrımıyla bir hukuk ailesi oluşturan Romanist Hukuk geleneği içindeki ülkelerden aktarmalar yapılmıştır.

Dinin devletle ilişkisi ve toplum içindeki yeri konusunda, diğer alanlara göre daha az olsa da Avrupa kuramsal örnek oluşturmuştur. Laiklik, devlet - din ilişkisinin açıkça tartışıldığı, yeniden düşünüldüğü ve yeniden kurulduğu bir reformun ürünü değildir. Kapitalist üretim ve mübadele ilişkileriyle birleşmenin

gerektirdiği daha önce kapitalistleşmiş ülkelerin yaşadıklarına benzer ancak onların tekrarı olmayan, eşitsiz gelişimin ürünü çok sayıda, parçalı ve seçmeci reform yaratmıştır laikleşmeyi.

Yeni kurulan Cumhuriyet'in, bu laikleşme içinde, örgütlü din ile arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere geliştirdiği düzenleme biçimi bir tür anlaşma, Konkordato, yapmak olmuştur. Birden fazla düzenlemeden oluşan bu anlaşmanın köşe taşı Diyanet İşleri Reisliği'dir. Cumhuriyet, Kurtuluş savaşında desteğini gördüğü heterodoks İslam örgütlenmesini tekke ve zaviyeleri kapatarak bastırmıştır. Bu bastırmanın, güçlü bir tepki yaratmaması müntesipleri laikleştirip özgür yurttaşa dönüştürmüş olmasıyla açıklanabilir. Kurtuluş savaşında düşmanla ve hanedanla işbirliği yapan ulemayı sürgün ve diğer cezalarla etkisizleştirmeye çalışmış ve sünni tasavvuf örgütlenmesini (tarikatlari) yasaklamıştır. Ulemanın ve sünni tasavvufun denetimindeki medreseleri kapatarak vakıflara el koyarak ve fetva faaliyetine son vererek Cumhuriyete kalan Osmanlı ulema örgütlenmesini büyük ölçüde etkisizleştirmiştir. Bunun karşılığında, büyük oranda Osmanlı ulemasının işgücünü oluşturacağı bir din kamu hizmetleri kurmayı da kabul etmiştir. Diyanet, din kamu hizmetinin örgütüdür. Türkiye Cumhuriyeti'nde din - devlet ilişkisinin düzenleme biçiminin adı da Diyanet Laikliği olabilir.

Diyanet İşleri Reisliği'ni önceleyen kurumların kısaca incelenmesi, Türkiye Cumhuriyeti (Türk Devleti) ile *İslam Dininin devletçe kabul gören örgütü* arasında sınırların yeniden belirlendiği ve din kamu hizmetinin kurulduğu bir tür sözleşme, Konkordato kurulduğunu gösterir.

Cumhuriyet, Tanzimat ile başlayan 1908'de hızlanan laikleştirici önlemlerin radikalleştiği bununla birlikte Diyanet ile din kamu hizmetinin kurulduğu, Osmanlı'dan kalan örgütlü din ile bir sözleşmenin yapıldığı bir kuruluştur. Diyanet İşleri Başkanlığının tarihini kuruluşundan geriye doğru izleyerek bunu görebiliriz.

1924 Mart'ında, devlet işlerinin şeriatı uygunluğunu denetleyen ve din hizmetlerini örgütleyen *Şeyhülislamlık* ardılı olan makam *Şer'îye ve Evkaf Vekaleti* kaldırıldı yerine *Diyanet İşleri Reisliği* kuruldu. Ayrıca vakıfların yönetimi ve eğitim de laikleştirildi. Diyanet İşleri Reisliğinin kurulması, artık fetva yetkisinin kaldırılmış olmasıyla ve yüklendiği din kamu hizmeti ile Türkiye'nin laikleşmesindeki köklü bir aşamadır.

1924 yılında kurulan Diyanet İşleri Reisliğinden önce, yalnızca dört yıl ömrü olmuş, *Şer'îye ve Evkaf Vekaleti* vardı. Bu vekalet Osmanlı Şeyhülislamlığı'nın görevlerinin bir bölümünü devralmıştı. Şeyhülislamlık ise Osmanlı'da Fatih Devrine dayanan uzun bir geçmişe sahiptir. Şeyhülislamlığın kökeninde de kadı ve müftü kurumları bulunmaktadır. Bunlar, İslam Dinin

devletçe kabul edilen, örgütlenen ve muhatap alınan yorumunu üretiyor, temsil ediyor, aktarıyor ve devlet yaptırımıyla uyguluyordu.

Kaldırılan Şer'îye ve Evkaf Vekaleti ise Anadolu Hükümeti'nce Osmanlı Şeyhülislamlığı'nın bakanlık biçimine dönüştürülmesiyle oluşturulmuştu. 5.1336 (1920) tarihli TBMM İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun'da adına yer verilerek kurulmuştur. Anadolu hükümetinin dinin örgütlenmesine ilişkin düzenleme yapma hızı yalnızca dinsel etkinliklerin düzenlenme gereksiniminden kaynaklanmamıştır. İşgal ordularıyla savaşı örgütlemeye çalışan Anadolu Hükümetinin karşısında bir de Halife-Sultan'ın Hilafet ordusu vardı. "Halife ve Şeyhülislamın ikisi de açıkça istilâcılar ve işgalciler tarafına geçmiş görünüyordı; milliyetçiler ile 'Hilâfet Ordusu' arasında bunu izleyen iç mücadelede, Türk lâikliği ilk kez ciddi bir siyasal kuvvet oldu" (Lewis, 1970: 398). Şeyhülislamlık'ın karşısına Milli Mücadeleye bağlı müftülerin (ulemanın) örgütlenebileceği bir makam yaratılmıştı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kurulan Şer'îye ve Evkaf Vekaleti adından da anlaşıldığı gibi hem Osmanlı dönemindeki Şeyhülislam'ın hem de Evkâf-ı Humâyun Nezâreti'nin görevlerini, yani dini kurumların yönetimini, fetva verilmesini ve vakıfların yönetimini üstlenmişti (Akyıldız, t.y.). Anadolu Hükümeti'nce bu karar alındığı tarihte İstanbul'da Padişaha bağlı bir Şeyhülislam bulunmaktaydı.

1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda "ahkâmı şer'îyenin tenfizi" yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne verilmişti (m.7). Vakıfların ve medreselerin yönetimi ile fetva yetkisi Şer'îye ve Evkaf Vekili'ndeydi. 1922 yılında, İngiliz zırhlısı ile İstanbul'dan kaçan padişahın hilafetinin düşmüş olduğuna ilişkin fetva Şer'îye ve Evkaf Vekili Vehbi Efendi tarafından verilmiştir.¹⁵

Cumhuriyet ile kaldırılan Şeyhülislamlık Osmanlı'da itikadi hak mezhebin, tüm ulemanın bağlı olduğu, tekelli resmi örgütlenmesidir. Osmanlı için, fıkhi mezheplerin ve tarikatların çoğulluğundan söz edilebilirse de itikadi hak mezhebin tekelli resmi örgütlenmesi şeyhülislamlıktır. Şeyhülislamlık'ın kaldırılıp yerine Diyanet'in kurulması, bu büyük toplumsal tabaka ile yeni kurulan Cumhuriyete bağlılık karşılığında din kamu hizmetlerinin verildiği bir sözleşme yapılımasıdır.

Osmanlı'nın bir din devleti (teokrasi) olup olmadığı tartışması bir yana devletin yaşamı boyunca devlet işlerinin şeriata uygunluğunu sağlamak için yüksek bir dini makamdan fetva alınmış olduğu bir gerçektir. Şeriat,

15 "İslam milletinin Başkanı tanınan bir adamın ecnebi himayeti altına geçmesi ve bize düşman olan İngilizlerin vapuru ile kaçması İslamiyet adına utanç vericidir. Böylece bu adam fiilen hilafet makamını terketmesiyle şer'an düşmüş olur. Yani bu gün şu saatte hilafet makamı boştur" (TBMM, Zabıt Ceridesi, XXIV, s. 563).

Osmanlı'da uygulanan hukuk kaynaklarından biridir. Bunun dışında padişahın koyduğu kurallar ya da uygulanmasına izin verdiği örfler de bulunmaktadır. Bunların da İslam hukukuna uygunluk onayı alması zorunludur. Bu nedenle Osmanlı'da şeriat hukuk kaynağı olduğu kadar hukukun meşruiyet kaynağıdır da. Bu işler için, son biçimi Şeyhülislamlık olan, bir dini *fetva örgütü* vardır. Halife-Sultana şeriatın emirlerini ve yasaklarını bildirmek, işlerinde ona şeriatın yolunu göstermek ve bu yolda onu aydınlatmak için devlette *Meşihatı İslâmiye* adlı yüksek bir dini makam vardır; bu makamda bulunan *Şeyhülislâm* ya da *Müfti el'enam* olarak adlandırılır. Şeyhülislâm Halife-Sultan tarafından seçilir bununla birlikte görevden alınamaz ve muzaffer isyancılar ya da saray komplocuları padişahın azli için ondan hal fetvaları alırlar (Başgil, 2009: 180).

Ulema hiyerarşisinin başı *şeyhülislamlık* kurulana kadar *kadıasker* olmuştur. Kadıaskerlik makamı, I. Murat döneminde Bursa *kadısı* olan Kara Halil Hayrettin Paşa tarafından kurulmuştur. Ulema hiyerarşisinin de başı olan kadıasker, ilk gerçek veziriazamdır ve ordu ile yönetimin dizginleri onun elindedir (Mantran, 2012: 53). Daha sonra Rumeli kadıaskerinin yanısıra bir de Anadolu için kadıasker atanmıştır. Bunlar kendi bölgelerindeki yargıçları (kadıları) ve medrese hocalarını (müderrisleri) atarlar ve hukuksal sorunları çözerlerdi.

Şeyhülislamlık ise kentlerdeki müftülerin merkezde tek bir otoriteye bağlanması ile oluşturulmuştur. Önceleri kentlerdeki müftüler ile İstanbul müftüsü arasında temel bir fark yoktur. İstanbul'un fethinden sonra Fatih, Celâlizade Hızır Bey'e Şeyhülislâm unvanı vererek ve onu diğer müftülerden üstün duruma getirmiştir (Başgil, 2009: 180/dpn. 94). XVI. yüzyıldan başlayarak İstanbul müftüsü, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlerinin önüne geçmiştir. Aynı zamanda şeyhülislam olarak atanan İstanbul müftüsü, ulemanın başı ve imparatorluğun din otoritesi olmuştur. Kanuni Dönemi'nde, Ebussuud Efendi'nin atanmasıyla İstanbul müftüsüne ulema hiyerarşisinde baş yetki verilmiş, veziriazamla eşit düzeye getirilmiştir. "Böylece şeyhülislam, Ortodoks Rum Patriğinin karşısında, din adamlarının bütünü üstünde otoritesi olan, bir tür Müslüman simetrisi ol[muştur] onun. Alabildiğine örgütlü ve mertebeli, devlete bağlı ve aylığı onca ödenen bu tür bir Müslüman kilisenin kuruluşu, İslam geleneğinde benzeri olmayan bir olaydır" (Mantran, 2012: 233).

Osmanlı'da İslam Dini'nin, Hristiyanlık'tan farklı olarak merkezi bir örgütlenmeye sahip olmadığı, din adamları hiyerarşisinin bulunmadığı kabulü, günlük ibadetlerin yerine getirilmesi için büyük oranda doğru olmakla birlikte, İslam hukukunun uygulanması ve eğitim bakımından gerçekliği kavramayan bir saptamadır. İslam hukuku, kurallar ve bunları uygulayan örgütlenme olarak Şeyhülislamlık tarafından merkezleştirilmiştir. Bunun gibi İslam ilimlerinin öğretildiği ve hukukçuların yetiştirildiği medreseler de bu yapıya bağlıdır. Medreseler, müderrisler, kadıaskerler, müftüler, kadılar, imamlar ve hatipler

şeyhülislam tarafından atanırlar. Şeyhülislam padişah tarafından atanır, ancak görevden alınamaz, idam edilemez ve hapsedilemez. Şeyhülislam devlet işlerinin İslam hukukuna uygunluğu konusunda fetva verir.

Osmanlı’da bu ilmiye sınıfı yalnızca din hizmetlerinde görevli değildi, toplumsal yaşamın önemli alanlarını tekelleştirip merkezileştirmişti. Bu yapının devletin denetiminde olması¹⁶ merkezileşmiş bir dini bürokrasi bulunduğu gerçeğini değiştirmez. Osmanlı yönetim kademesinde görev alanlar, özellikle ilmiye sınıfında olanlar, ulemaca medreselerde yetiştirilirdi (Mantran, 2013b: 24).

İdeolojik ve dinsel gücünün yanısıra ulema dinsel kuruluşlara bağlı olan vakıflar sayesinde parasal güce de sahipti. İktidarın yerel örgütlenmesinde de ulemanın başı olarak şeyhülislamın önemli yetkisi bulunmaktadır. Hukuksal, dinsel ve yönetsel görevleri bulunan kadıların belirlenmesi şeyhülislamın yetkisindedir (Mantran, 2013b: 24).

Devletin denetiminde, eğitim ve adaleti de tekeline almış bu merkezileştirilmiş dini bürokrasinin yanında, büyük oranda onun denetimi dışında, tasavvufa dayalı sünni tarikatlar ve yaygın bir Alevi – Bektaşî tekkeler, zaviyeler yaşamı da bulunmaktadır. “Türk İslâmlığı daima iki düzeyde işlemiştir: resmî, hukukî, dogmatik devlet dini, medreseler, ulema sınıfı; ve ifadesini büyük derviş tarikatlarında bulan, kütlelerin popüler, mistik, sezgisel inancı” (Lewis, 1970: 400). Yeniçerilerin bağlı bulunduğu Bektaşilik ile iktidarla bütünleşmiş Kadirilik, Nakşibendilik, Halvetilik gibi sünni tarikatlar dışında tasavvuf anlayışına dayanan dinsel örgütlenmeler büyük oranda Devlet kontrolü dışındadır.

Osmanlı modernleşmesi, askeri ve idari alanlar kadar olmasa da medreseler, kadılık örgütlenmesi, müftülük örgütlenmesi ve vakıflarıyla Şeyhülislam’da merkezileşmiş ve ulemayla yaygınlaşmış olan dinsel örgütlenmeye de yönelmiştir (Boyacıoğlu, 1996: 158). II. Mahmut’un devleti yenileştirme çabalarındaki başlıca siyasal engeli eyalet eşrafı ve ulemadır (Mantran, 2012b: 29). 1826’da Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra yenileşme hareketi, resmi dinsel örgütlenmeye de yönelmiştir. Ulemanın gücünü kırmak için yeni okullar açılmıştır. Medreselerin dışında bir Darülfünûn kurulması, ortaokullar ve ilkokullar açılması eğitimin ulemanın elinden alınmasına yönelik sınırlı alanda olsa da köklü girişimlerdir (Bu okullar için bkz. Dumont, 2012b: 49). Medrese dışı bir eğitim sisteminin kurulmasıyla siyasi elitin eğitimi kısmen

16 “Şeyhülislam da dahil olan bu sınıfı oluşturan kadılar, müderrisler, müftüler, imamlar ve müezzinler ve diğer ilgilerin tamamı, Hıristiyan Batı’daki Kilise gibi özerk değil, tamamen siyasi iktidarın kontrolünde kamu görevlisidirler” (Fığlalı, 2001: 188).

de olsa ulemanın elinden alınmıştır (Faroqhi, 2017: 173). Ulemanın en önemli gelir kaynağı olan vakıflar da yenileştirme çalışmalarında hedef alınmıştır. Toplumsal hizmetlerinin önemli bir bölümünü sunan vakıflar aynı zamanda dinsel örgütlenmelerin, camilerin, tekkelerin, zaviyelerin ve medreselerin de gelir kaynağıdır. Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra mallarına el konulan ilk vakıflar Bektaşî tekkelerine ait olanlardı, daha sonra diğer derviş tarikatlarının vakıf mallarına el konulmuştur (Faroqhi, 2017: 172). Ulema önemli bir gelir kaynağından mahrum kalmış, gelirler bir vakıflar idaresine (*Nezaret-i Evkaf*) bırakılmıştır (Mantran, 2012b: 36).

Tanzimat döneminde, kadıların yanısıra laik hukuku uygulayan dağınık da olsa bir nizamiye mahkemeleri sistemi kurulmuştur (Bunlar daha sonra 1876 Anayasası'nın 87. maddesinde anayasal kuruma dönüşecektir: “Devai-i şer’iye mehakimi şer’iyede ve devai-i nizamiye mehakimi nizamiyede rü’yet olunur.”). Nizamiye mahkemelerinin dışında, merkezde kanunyolu yargılaması yapan, idari başvuruları inceleyen ve padişahın çıkaracağı kanunları hazırlayan meclisler oluşturulmuştur. İdari işlerle, idarenin denetimiyle ve yasama metinleri hazırlamakla ilgilenen Şurayı Devlet ve adli işlerde ilk derece yargılaması ve kanunyolu incelemesi yapan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye. Bu meclisler fetva gerektirmeden karar alırlardı. Bu gelişmelerden en az etkilenen şeyhülislamın fetva yetkisi olmuştur. Bu yetki, kaldırılmasa da II. Meşrutiyet’te sınırlanacaktır. “1916’da, ruhban piramidinin en tepe noktası reforma tabi olacaktır; Şeyhülislam, nazırlık yetkilerinden büyük bölümünü ve kabine içindeki yerini yitirecek, ilke olarak sadece din işlerinin yönetimiyle uğraşan sıradan bir dairenin başkanı olacaktır artık” (Dumont ve Georgeon, 2012: 271).

Osmanlı modernleşmesinde Şeyhülislam’ın merkezileştirdiği dini bürokrasiye yönelik laikleştirici önlemlerinin en önemli sonucu eğitim ve yargıda, dini - laik ikili bir yapının ortaya çıkarmasıdır (Boyacıoğlu, 1996: 167). II. Meşrutiyet döneminde de bu ikiliğe son verilmemiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin ve Cumhuriyet’in yaptıklarının devrim olarak nitelendirilmesinin bir nedeni de tüm alanlarda kurumsal ikiliğe son vermesidir. Ayrıca, Tanzimat reformları için merkezde kurulan meclislerin ve kurumların çoğunda “sık saflar halinde ulema görüldü... Adaletin işleyişini sağlayan, değişikliklere karşın yine ulema esas olarak. Okullarda, hatta daha laik bir görünüşü olanlarda bile kaynaşıp duran ulema; kimi nezaret dairelerinde olduğu gibi yerel idarede daha da fazladır onların sayısı” (Dumont, 2012: 71). Cumhuriyet, yalnızca dini – laik yönetsel yapı ikiliğini kaldırmamış, imam, hatip ve ilahiyatçıların kendi meslekleri dışındaki kadrolara yaygın olarak atandıkları yakın döneme kadar, yeni yönetsel yapının kadrolarını da laikleştirmiştir.

Cumhuriyet'te 3 Mart Yasaları (1924) ile Hilafet kaldırılmış, medreseler kapatılmış ve Şeriye ve Evkaf Vekaleti kaldırılmış, Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur (Yasalar 6.3.1924 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanmıştır). 1925 yılında tekke ve zaviyeler kapatılmış tarikatlar yasaklanmıştır. 1924'te Şeriye Mahkemeleri kaldırılmış; 1926 yılında Medeni Kanun çıkarılarak özel hukuk alanı laikleştirilmiştir. Din görevlisi yetiştirmek için imam hatip okulları açılmış ancak bu okullar öğrenci yokluğu nedeniyle kapanmıştır. İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. 1928 yılında Anayasa değişikliği ile devletin dini maddesi, Meclis'in görevleri arasında yer alan “şeriat hükümlerinin uygulanması” kuralı ve dini yemin anayasadan çıkarılmıştır. Laiklik, 1937 yılında anayasaya girmiş ve Cumhuriyet'in nitelikleri arasında sayılmıştır (Tanilli, 2013: 58).

Tekke ve zaviyelerin kapatılması ve tarikatların yasaklanması daha çok Alevi-Bektaşî inanç örgütlenmesine ve sünni tasavvufun tarikatlarına yönelik bir önlemken Osmanlı ulemasının etkisini sona erdirmeyi amaçlayan ve onun tekelli resmi örgütlenmesine yönelik önlemler, vakıfların devletleştirilmesi, medreselerin kapatılması ve şeyhülislamlığa son verilerek Diyanet İşleri Reisliğinin kurulması olmuştur.

Kimi değerlendirmelerde bakanlıktan, başkanlığa dönüştürülmüş olmasına vurgu yapılmakta, bu durum da devletin dini denetimi altına alma arayışının göstergesi sayılmaktadır (Bu görüşün tipik temsili için bkz. Gözaydın, 2016: 61, 248, 278). Din kamu hizmeti örgütlenmesinin tüm ülkeye (taşraya) yayılmış bütünü görmeyip yalnızca teşkilatın başkanlık olarak örgütlenmesinden yola çıkılarak yapılan bu değerlendirme, değişikliğin önemini görmezden gelen eksik bir değerlendirmedir.

Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'nden Diyanet İşleri Reisliği'ne geçişin temel farkı, şeyhülislamlığın ardılı olan vekaletin yargılama ve eğitim işlevlerinin yeni yapıya taşınmamış olmasıdır. Diyanet İşleri Reisliği, yasasındaki düzenlemeye göre, “din-i Mübin-i islâmın ... itikat ve ibadeta dair olan bütün ahkâm ve mesalihinin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için” kurulmuştur (6.3.1924 tarihli Resmi Gazete). Diyanet İşleri Reisliği'nin iki temel görevi bulunmaktadır. İslam Dini'nin inanç ve ibadete ilişkin hüküm ve işlerin yürütülmesi ve dini kurumların yönetilmesi. Bu kanunun birinci maddesi Müslümanlık kurallarını *muamelât* (eylemler) ile inançlar ve ibadetler olarak ikiye ayırır. Birinci alanı tüm olarak BMM'nin yasama yetkisi altına ayırmakla şeriatı hukuk olarak kaldırmış demektir. Buna karşılık inanç ve ibadetlerle ilgili işlemler Diyanet İşleri Başkanlığı'na özgü bir alan olmuştur. ... Bu kurum ve başındaki makam, bir dogma, bir mezhep, bir ilâhiyat doktrini benimseyerek inananlara onlara uyma zorunluluğu koyamaz. İslâm dinini yorumlama yetkisi olmadığı gibi, devlet kanunlarını ve tüzüklerini din açısından yorumlama yetkisi de yoktur. ... O devletin ve yurttaşlarının çoğunluğu olan Müslüman

halkın inançlarını ve ibadetlerini kanunların sağladığı özgürlük içinde yapmalarını sağlama işiyle görevli, kamu hizmeti yapan bir dairedir” (Berkes, 2004: 535). Ulema, bu gerileyişin karşılığında resmi din kamu hizmetini yürütme tekelini almıştır.

Din hizmetleri de bir kamu hizmeti olarak Diyanet İşleri Reisliği'nce yerine getirilecektir. Dinin bir kamu hizmeti olarak üstlenilmiş olması önceki döneme göre köklü bir farklılıktır. Kadro ise belli bir süreklilik içindedir. Diyanete Osmanlı uleması egemen olmayı sürdürür. “Teslimiyetçi evet-efendimci olmayan eski ulema resmi bir devlet kurumu olan Diyanet'e hâkim olmaya devam etti. ... 1940'ların sonları itibarıyla hiçbir alternatif dini otorite Osmanlı medreselerinin mezunlarının yerini alamamıştı (Bein, 2013: 190-191).

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması ve bunun anayasada yer bulması *laikliğin*, devletin din kamu hizmetleri üstlendiği bir *düzenleme biçimini* kurumsallaştırmıştır. Din kamu hizmetleri, merkezde Diyanet İşleri Başkanlığı, taşrada il ve ilçe müftülükleri ve camiler biçiminde örgütlenmiştir. Din kamu hizmetlerinin meslek bilgisi gerektiren işgücü gereksinimi karşılamak üzere ortaokul ve lise düzeyinde imam hatip okulları ile ilahiyat fakülteleri da bu dinsel bürokrasiye eklenebilir. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve özellikle de müftülüklerin diğer idarelerle gerçekleştirdiği ortak etkinlikler din kamu hizmeti dışındaki kamu hizmetlerinin de dinselleşmesine neden olmaktadır. Bunun dışında, Kuran kursları da bir kamu hizmeti olarak örgütlenmekte ve sunulmaktadır. Diyanet Laikliği, resmi ulema eliyle üretilen din kamu hizmetleri sunmaktadır. Bu biçimin, toplumsal koşullar geliştiğinde aşılabilecek tarihsel bir aşama olabileceğini, Fransa örneği göstermektedir.

Kaynakça

- Associations religieuses* (2016), <http://www.interieur.gouv.fr/A-votre-service/Mes-demarches/Associations/Associations-specifiques-et-fondations/Associations-sous-regime-legal-special/Associations-religieuses> (16.6.2016).
- Aksoy, Murat (2005), *Başörtüsü–Türban, Batılılaşma–Modernleşme, Laiklik ve Örtünme* (İstanbul: Kitap Yayınevi).
- Akşit, Bahattin (2005), “Laikleşme Tipolojisi ve Türkiye'deki Laiklik Deneyimi”, Öncü, Ahmet ve Orhan Tekelioğlu (Der.), *Şerif Mardin'e Armağan* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Akyıldız, Ali (2010), “Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık): 8.
- Anayasalar ve Siyasal Belgeler* (1976), (İstanbul: Cem Yayınevi) (Çev. ve Der. Server Tanilli).

- Autin, Albert (1930), *Laïcité et liberté de conscience* (Paris: Librairie Félix Alcan).
- Aydın, Hüseyin (2015), *Aydınlanmanın Ana Kucağında Laiklik ve Atatürkçülük*, 2. Baskı (İstanbul: Sentez).
- Basdevant-Gaudemet, Brigitte (1998), "Droit et religions en France", *Revue internationale de droit comparé*, 50 (2): 335-366.
- Başgil, Ali Fuad (2009), *Din ve Laiklik*, 9. Baskı (İstanbul: Yağmur Yayınları).
- Bein, Amit (2013), *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti, Değişimin Faileri ve Geleneğin Muhafızları* (İstanbul: Kitap Yayınevi) (Çev. Bülent Üçpınar).
- Berkes, Niyazi (1973), *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara: Bilgi Yayınları).
- Berkes, Niyazi (2004), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 6. Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Berthelemy, Henry (1931), *Hukuku İdare* (İstanbul: Hamit Matbaası) (Çev. M. Atıf).
- Berthélemy, Henry (1933), *Traité élémentaire de droit administratif*, 13. Baskı (Paris: Librairie Arthur Rousseau).
- Boyacıoğlu, Ramazan (1996), "Tarihi Açından Şeyhülislamlık, Şer'iye ve Evkaf Vekaleti", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1: 161-171.
- Boyer, Alain (2001), "Congrégations et associations cultuelles", *Revue Projet*, 267 (3), <http://www.revue-projet.com/articles/2001-3-congregations-et-associations-cultuelles/> (8.10.2017).
- Boyer, Jacques (1914), *Séparation des Églises et de l'État: lois diverses qui s'y rapportent. Traité pratique* (Châteauroux: Imprimerie Badel).
- Bureau, Paul (1921), *Quinze années de séparation: étude sociale documentaire sur la loi du 9 décembre 1905* (Paris: Bloud & Gay).
- Chantin, Jean-Pierre (2005), "Les sectes en France: quel questionnement sur la laïcité", *Nouvelles approches de l'histoire de la laïcité au XXe siècle, colloque du Centre d'Histoire Sociale du 20. siècle, Paris, 18-19 novembre 2005*, <http://chs.univ-paris1.fr/Collo/laicite/CHANTIN%20-%20La%EFcit%E9%20et%20sectes%20en%20France.pdf> (8.10.2017).
- CNFTPT (2015), *Les fondamentaux de la laïcité et les collectivités territoriales*, http://www.cnfpt.fr/sites/default/files/livret_laicite.pdf (8.10.2017).
- Coq, Guy (2003), *Laïcité et République, Le lien nécessaire* (Paris: Éditions du Félin).
- Daver, Bülent (1955), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Layiklik* (Ankara: AÜ SBF Yayınları).
- Davison, Andrew (2002), *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik, Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Tuncay Birkan).
- Des églises transformées en mosquées? (2017), <http://www.patrimoine-religieux.fr/rubriques/gauche/liens/reportages-analyses/des-eglises-devenues-mosquees-lavis-de-lopr> (16.6.2017).
- Deux conséquences de la loi de séparation de l'Église et de l'État 1905. Exposé historique* (Dijon : Impr. de l'union typographique)
- Dhuet, L. (1926), "Nouveau régime des cultes en France", *Revue de la jurisprudence résultant des lois et décrets sur la séparation des Églises et de l'État*, 2. Baskı (Paris: Librairie des lois et décrets commentés).
- Diocèse d'Arras (1931), *Manuel des œuvres et institutions* (Arras: Secrétariat des Œuvres Catholiques et Sociales).

- Duguit, Léon (1923), *Manuel de droit constitutionnel*, 4.Baskı (Paris: Anciennes Maisons Thorin Et Fontemoing).
- Dumont, Paul (2012), "Tanzimat Dönemi (1839-1878)", Mantran, Robert (Der.), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, Kuruluş ve Yükseliş Yılları*, 2. Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları) (Çev. Server Tanilli).
- Dumont, Paul ve François Georgeon (2012), "Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)", Mantran, Robert (Der.), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, Kuruluş ve Yükseliş Yılları*, 2. Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları) (Çev. Server Tanilli).
- Exposé sur la laïcité* (2009), <http://www.cnda.fr/content/download/5104/15442/version/1/file/exposesur-la-laicite.pdf> (8.10.2017).
- Eymard-Duvernay, Joseph (1911), *Le Clergé, Les Églises et le Culte Catholiques* (Paris: Arthur Rousseau).
- Faruqi, Suraiya (2017), *Anadolu'da Bektaşilik, XV. Yüzyıl Sonlarından 1826 Yılına Kadar* (İstanbul: Alfa).
- Fırlı, Ethem Ruhi (2001), *Din ve Laiklik Üstüne Düşünceler* (Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları).
- Fırlı, Ethem Ruhi (2016), *Laiklik* (Ankara: Panama Yayınları).
- Gide, Charles (1905), *La séparation des Églises et de l'État* (Toulouse: Société provinciale d'édition).
- Gözyıldırım, İsmail (2016), *Diyanet, Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, 2. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Gülalp, Haldun (2009), "Türkiye'de Laiklik ve Sol", Laçiner, Ömer (Der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, Cilt 9, (İstanbul: İletişim Yayınları): 669-690.
- Gülsunar, Emrah (2015), *Jakobenizm ve Kemalizm, Eleştirel Bir Karşılaştırma* (İstanbul: Yordam Kitap).
- Halpérin, Jean-Louis, "La représentation de la laïcité parmi les juristes français et étrangers", <http://constitutionlibertatis.hautetfort.com/files/halperin-separation-auteurs.3.pdf> (8.10.2017).
- Kelly, John Maurice (1994), *A Short History of Western Legal Theory* (Oxford University Press).
- Karahanoğulları, Onur (2015), "III. Cumhuriyetin Kuruluşunda Yargı Tasfiyeleri", *Mülkiye Dergisi*, 39 (1): 187-213.
- Karahanoğulları, Onur (2013), "Fransa'da Kamu Yönetimi", Karasu, Koray (Der.), *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri* (Ankara: İmge): 41-144.
- L'affectation légale des édifices du culte* (2017), l'Observatoire du Patrimoine Religieux, <http://www.patrimoine-religieux.fr/rubriques/gauche/nos-conseils/questions-juridiques/statut-juridique-du-patrimoine-religieux-et-regimes-de-protection-1/1-l-affectation-legale-des-edifices-du-culte> (16.6.2017).
- Lalouette, Jacqueline (2008), "La loi du 9 décembre 1905: quelques considérations sur ses principes et leur élaboration", Vandebussche, Robert (Der.), *De Georges Clemenceau à Jacques Chirac: l'état et la pratique de la Loi de Séparation*, (Villeneuve d'Ascq: IRHiS): 45-65.
- Le régime de séparation* (2017), <http://www.vie-publique.fr/politiques-publiques/etat-cultes-laicite/separation-eglises-etat/> (16.6.2017).
- Lecanuet, R. P. (1930), *L'Église de France sous la Troisième République. Les Signes avant-coureurs de la séparation* (Paris: Félix Alcan).

- Lecomte, Maxime (1906), *La Séparation des Églises et de l'État, histoire, principes, discussions, commentaires des articles* (Paris: Librairie Félix Juven).
- Lewis, Bernard (1970), *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları) (Çev. Metin Kıratlı).
- Mantran, Robert (2012), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I, Kuruluş ve Yükseliş Yılları*, 2. Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları) (Çev. Server Tanilli).
- Mantran, Robert (2012), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, Kuruluş ve Yükseliş Yılları*, 2. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları) (Çev. Server Tanilli).
- Manuel des cultes (Législation, Jurisprudence)* (1911), (Paris: Dalloz).
- Maurey, Hervé (2015), "Les collectivités territoriales et le financement des lieux de culte", *Les collectivités territoriales et le financement des lieux de culte*.
- Narfon, Julien de (1912), *La séparation des Églises et de l'État, Origines, Étapes, Bilan* (Paris: Librairie Félix Alcan).
- Nedim, Vedat ve Bürhan Asaf (Haz.), *Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine, Nasıldı Nasıl Oldu?* (1933), (İstanbul: Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası).
- Reutenauer, Paul (1906), *Nouveau régime des cultes en France : commentaire de la loi du 9 décembre 1905 sur la séparation des Églises et de l'État*, 2. Baskı (Paris: Administration du Bulletin-Commentaire des lois nouvelles et décrets).
- Rolland, Patrice (2005), "Qu'est-ce qu'un culte aux yeux de la République?", *Archives de sciences sociales des religions*, 129 (janvier-mars): 1-11.
- Sabatier, Paul (1906), *À propos de la séparation des Églises et de l'État* (Paris: Librairie Fischbacher).
- Saraç, Tahsin (1990), *Büyük Fransızca Türkçe Sözlük*, 3. Baskı (İstanbul: Adam Yayınları).
- Schwartz, Rémy (2005), "Fondements et enjeux de la loi 1905", *La laïcité dans la cité* (Paris).
- Schwartz, Rémy (2005), "La jurisprudence de la loi de 1905", *Nouvelles approches de l'histoire de la laïcité au 20ème siècle, Colloque co-organisé par le Centre d'histoire sociale du XXe siècle, Université Paris I Panthéon-Sorbonne et l'UNSA Éducation*, <http://histoire-sociale.univ-paris1.fr/Collo/laicite/Schwartz.pdf> (8.10.2017).
- Scot, Jean-Paul (2007), "Liberté-égalité-laïcité. Genèse, caractères et enjeux de la loi de 1905", *Cahiers d'histoire: Revue d'histoire critique*, 100: 161-183.
- Seneze, Nicolas (2007), "Les associations diocésaines, clé des relations Église-État", <http://www.la-croix.com/Religion/Les-associations-diocesaines-cle-des-relations-Eglise-Etat-2007-04-16-521553> (8.10.2017).
- Sorrel, Christian (2006), "1905-2005: La séparation des Églises et de l'État en France entre mémoire et histoire", *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte*, 100: 261-277.
- Şan, Mustafa Kemal (2012), "Baskıcı Bir Laiklik Modeli Olarak Türk Laikliğinin Anatomisi", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 7 (2): 1-25.
- Tanilli, Server (2013), *Din ve Politika, "Laik Barış"ın Dostları ve Düşmanları*, 5. Baskı (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları).
- Tanör, Bülent (2002), *Kurtuluş Kuruluş*, 4. Baskı (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları).
- <http://www.cnda.fr/content/download/5104/15442/version/1/file/exposesur-la-laicite.pdf> (16.6.2017).

<http://www.interieur.gouv.fr/Actualites/L-actu-du-Ministere/Le-ministere-de-l-Interieur-ministere-des-cultes> (16.6.2017).

<http://www.lejdd.fr/Societe/Religion/Le-financement-d-une-mosquee-en-France-comment-ca-marche-800365> (16.6.2017).

<http://www.vie-publique.fr/politiques-publiques/etat-cultes-laicite/separation-eglises-etat/> (16.6.2017).